

İRAN EKONOMİSİNDEKİ YAPISAL SORUNLAR

İÇİNDEKİLER

1. İran Ekonomisinin Tarihi Gelişimi Nasıldır?	2
2. Direniş Ekonomisi Nedir?	4
3. İran Ekonomisindeki Başlıca Aktörler Nedir?	5
4. İran'daki Sosyo-Ekonomik Sınıflar Nasıldır?	7
5. Petrol Sektörü İran Ekonomisine Nasıl Etkide Bulunuyor?	8
6. İran'da Doğal Gaz Sektörünün Durumu Nedir?	10
7. İran'daki Kronik İşsizliğin Nedenleri Nelerdir?	11
8. İran'da Özelleştirme Uygulamaları Ne Kadar Başarılıdır?	13
9. İran'da Sübvansiyonlar Ekonominin Vazgeçilmezi midir?	16
10. Çoklu Döviz Kuru Sistemi, Çift Haneli Enflasyon ve Kronik Devalüasyonlar İran Ekonomisinin Olmazsa Olmazı mıdır?	18
11. İran'da Yolsuzluk Yaygın mıdır?	20
12. İran'da Kayıt Dışı Ekonomi Yaygın mıdır?	22
13. İran'da Su Krizi Var mıdır?	23
14. İran'ın Yabancı Yatırım Çekmekte Zorlanmasının Sebepleri Nelerdir?	26
15. İran-ABD Geriliminin Jeo-Ekonomik Arka Planı Nedir?	28
16. Enerji Devi İran'ın Nükleer Çalışmaları Ne Anlama Gelmektedir?	30
17. İran Ekonomisine Yaptırımların Etkileri Nasıl Olmuştur?	32
18. İran'da Beyin Göçü Var mıdır?	34
19. İran'da Hava Kirliliği Ne Durumdadır?	35
20. İran Sosyal Güvenlik Sistemi Neden Sürekli Açık Vermektedir?	37

20 SORUDA İRAN EKONOMİSİNİN YAPISAL SORUNLARI

1. İran Ekonomisinin Tarihi Gelişimi Nasıldır?

İran'ın ekonomi politikaları tarihsel olarak kendi iç çelişkileri ve çarpıklıklar ile doludur. Ülkede halen etkili bir ekonomi politikasından bahsetmek zordur.

Pehlevi dönemi sanayi politikası, montaj sanayini önceleyen, tarımda yeterliliği önemsemeyen, gelir dağılımında sınıflar ve bölgeler arası eşitsizliği umursamayan, bölüşümden önce büyümeye odaklanan, petrol gelirlerine aşırı dayanan bir yapıda olmuştur. Bu dönemde İran'ın tüketim toplumu olma yolunda ilerlediği söylenebilir. Pehleviler ayrıca, sanayi ve şehir merkezlerinin büyümesine odaklanmış, tarımsal politikaları ikinci plana düşürmüş, tarımda kendine yeterliliği vurgulamamıştır. Özellikle 1960-77 arasında petrol faktörünün etkisi ile İran ekonomisi üçüncü dünya ülkelerinin çok üzerinde ortalama yılda %9,6 oranında büyümüştür. 1970'lerde günde ortalama 6 milyon varil petrol satışı düzeylerine çıkmıştır. Ancak, gelir artışının ekonomik altyapıya doğru şekilde yansıtılması sorunludur. Pehlevi döneminde gelirlerin yanlış kullanılması nedeniyle politik bağımsızlık, demokrasi ve sağlam bir ekonomiden söz edilememektedir.

1979'da gerçekleşen İslam Devrimi, kendinden önceki dönemi ötekileştirmiştir. Bu doğrultuda, ABD ve "Batı Kültürü" karşıtlığı ön plana çıkarılmıştır. Aynı şekilde, sol materyalizm söylemleri ve Batı tarzı tüketim anlayışı kıyasıya eleştirilmiştir. Bu dönemin ekonomi politikalarının özetle, kapitalizm, popülizm ve pragmatizm karışımı olduğu ifade edilebilir. Bu dönemde verimsiz yatırımlar ve kamu hizmetleri, güven eksikliği bulunan yatırım ve iş ortamı, beyin göçü ve yolsuzluk öne çıkan sorunlar olmuştur. Dönemin ana vurgusu ise büyümeden önce bölüşümdür.

Devrimden sonraki on yılda ekonomik model olarak serbest piyasa ekonomisinden devlet güdümlü ekonomiye geçişe odaklanılmış, kendine yeterlilik ana ilke olarak sürekli gündemde tutulmuştur. Bu amaçla, dış ticaret devlet tekeline alınmış, Şah yandaşlarının mallarına el konulmuş, bankacılık, sigortacılık, tarım arazileri ve sanayiler millileştirilmiş veya Dini Lider'in gözetimindeki vakıf-bonyadlara devredilmiştir. Dönemin karakteristik özelliği, sıkı ücret ve fiyat kontrolleri, kuponlama, gıda ve enerjide yüksek sübvansiyonlar olmuştur. Döviz kuru sıkı kontrol altına alınmış, yaygın bir şekilde para basılmış, bütçe açıkları rekor seviyelere ulaşmıştır. Bunların neticesinde inatçı bir enflasyon ortaya çıkmıştır. İran iş kültürü ise, rant arayışına dayalı bir hale bürünmüştür. Ancak, bu dönemin ekonomiyi baskılayan en önemli gelişmesinin 1980-1988 arasında yaşanan İran-İrak savaşı olduğu gerçeğini de akılda tutmakta fayda bulunmaktadır.

1989-1997 yılları arasında görev yapan Rafsancani döneminde İran Devriminin yeniden yapılanması (perestroikası) olduğu fikri öne çıkarılmış, piyasalarda serbestleşme, özelleştirme ve küresel dünyaya katılım, nüfus artışını frenleme vurguları dile getirilmiştir. Buna karşın, serbestleşme politikaları sosyal maliyetlerin tolere edilememesi nedeniyle amacına ulaşamamıştır. Rafsancani'nin ikinci döneminde ise korumacı eğilimler yeniden güç kazanmıştır.

1997–2005 yılları arasında görev yapan Hatemi döneminde reform ve serbestleşme hamleleri yapılmış, ekonomik görünümde kısmi bir iyileşme yaşanmıştır. Yoksulluk, ayrımcılık ve yoksullukla mücadele bu dönemde öne çıkan vurgular olmuştur. Hatemi ayrıca, Petrol İstikrar Fonu’nu kurmuştur. Bu dönemde ayrıca ihracat kısıtlamaları azaltılmış, tek kura geçilmiş, ithalat ruhsatlandırılması yumuşatılmıştır. Bu dönemde ülke ekonomi gündemine yolsuzluklar, çevre sorunlarının artışı, uyuşturucu madde kullanımı, çocuk işçiliği, kayıt dışı ekonomi gibi kavramlar girmeye başlamıştır.

2005–2013 yılları arasında görev yapan Ahmedinejad döneminde ise askeri/güvenlik aygıtının ekonomi üzerindeki etkisi artmıştır. Ahmedinejad’ın Batı karşıtı söylemleri ve İran’ın nükleer programındaki atak tutumu neticesinde ülkeye yönelik yaptırımlar sıkılaşmaya başlamıştır. Bu dönemde, Batı’da eğitim almış kişilerin devlet görevlerinden tasfiyesi yaygınlaşmıştır. Aynı şekilde, Kalkınma Planları rafa kaldırılmıştır. Faiz, kur, enerji fiyatlarının baskılandığı, çift haneli enflasyonun olduğu, Riyal’in değerli tutulmaya çalışıldığı, banka kredilerinin verimsiz yatırımlara yönlendirildiği bir dönemden geçilmiştir. Bu dönemde, vatandaşın parasının değerini korumak için konut ve altına yöneldiği görülmüştür. Ayrıca, verilen yüksek sübvansiyonlar neticesinde İran, dünya enerji tüketiminin yedi katı enerji tüketmeye başlamıştır. Yoğun enerji tüketimi neticesinde hava kirliliği gibi güncel konular İran’ın gündemini meşgul etmeye başlamıştır. Öte yandan, enerji yoğun sektörlere verilen teşvikler ülkedeki işsizliği artırmıştır.

2013 yılında Ruhani iktidara geldiğinde ülke ekonomik olarak son 25 yılın en kötü durumundadır. Enflasyon %45’ler seviyesindedir. Reformcu olarak nitelenen Ruhani tarafından Batı ile ilişkilerin yeniden tesis edilmesi sağlanmış, Nükleer Anlaşma olarak bilinen ve İran’a yönelik yaptırımların kaldırılmasını öngören anlaşma imzalanmıştır. Enflasyonla mücadelede önemli kazanımlar elde edilmiş ve enflasyon tek haneli rakamlara gerilemiştir. Özellikle enerji sektörüne yatırımlar çekilmesi sağlanmıştır. Bununla birlikte, ABD’nin Nükleer Anlaşma’dan çekileceğini açıklamasıyla yatırım amacıyla ülkeye yönelen şirketler çekilmiş, ödeme mekanizmalarında başlayan sıkıntılar neticesinde dış ticarete daralma meydana gelmiş, İran ekonomisi uzun yıllardır süren sorunlarıyla yeniden boğuşmaya başlamıştır.

Gelinen noktada İran ekonomisi, devletin baskın olduğu, aşırı düzenleyici çerçeveye sahip, iç dönük ve kapalı, kısıtlı rekabetin olduğu, vergilemenin etkili bir şekilde çalışmadığı, popülizme dayalı sübvansiyonların yaygın bir şekilde bulunduğu, çevre sorunlarını dikkate almayan ve iyi yönetemeyen, petrol gelirlerine aşırı bağımlı, düşük faktör verimliliğine sahip bir ekonomik görünüm sunmaktadır. Ülkenin henüz istenen ölçekte çeşitlendiremediği sanayisinde ise petrol, petrokimya, gübre, otomobil, sodyum hidroksit, tekstil, çimento, çelik, gıda işleme, metal işleme, halıcılık ve mücevherat önde gelmektedir.

2. Direniş Ekonomisi Nedir?

Ahmedinejad döneminde değerli tutulan Riyal sonucunda İran ekonomisinde ihracatçılar rekabet edememiş, ucuz ithalat kapıları sonuna kadar açılmıştır. Bu durum, petrol fiyatlarının yüksek olduğu Ahmedinejad'ın ilk görev döneminde herhangi bir sorunla karşılaşılmasını engellemiş, petrol fiyatlarının düşmeye başladığı ikinci görev döneminde ise ülkede özellikle temel malların fiyatlarının yükselişinden dolayı eylemler yapılmış, enflasyon hızlı bir şekilde yükselmiştir. Bu dönemde ayrıca İran'ın nükleer politikalarından dolayı karşılaştığı yaptırımlar neticesinde petrol satışlarında yarıya yakın azalma olmuştur. Orta Doğu'da Arap Baharı olarak nitelenen eylemlerin de başlaması neticesinde İran'daki rejim kendisini tehdit altında hissetmiş ve Dini Lider Hamaney tarafından ekonominin yönetimine yeni bir doktrinle el konulmuştur. Direniş Ekonomisi olarak adlandırılan bu doktrin, kültürel, politik, sosyolojik ve ekonomik ayakları iç içe geçmiştir.

Kültürel bağlamda İranlı yöneticiler Batı'nın ekonomik yaptırımlarını, İran toplumunu batılılaştırmak ve rejimi yıkmak için kullandığını değerlendirmektedir. İranlı yöneticiler, ABD'nin Orta Doğu'daki masraflı geleneksel savaşlar yerine yumuşak savaş olarak değerlendirdikleri yeni bir savaşı başlattığına ve İran'ı hedef aldığına inanmaktadır. Kültürel NATO olarak ifade edilen bu savaşın İran'ın dini, ahlaki ve milli değerlerine saldırı mahiyetinde olduğu ifade edilmektedir. Ekonomik bağlamda ise, Batı'nın yaptırımları ve küresel ekonomideki şok ve krizlerden arı bir ekonomik modelin hayata geçirilebileceğine inanılmaktadır. Bu durumun neticesinde ilan edilen Direniş Ekonomisi kapsamında İran'da ekonominin ulusal güvenlik doktrinine boyun eğen bir şekilde yapılması sağlanmıştır. İranlı yöneticiler aynı zamanda Direniş Ekonomisi doktrinini dış politikada da önemli bir araç olarak görmekte, ABD'nin hegemonyasının zayıfladığına ve 2030 yılı itibarıyla çökeceğine, İran'ın bölgesel bir hegemon olarak bu süreçte yerini alacağına, bu amaca erişmek için ise ekonomik fedakarlıklar yapılarak belirli bir süre dayanılması gerektiğine inanmaktadır.

Ahmedinejad'ın sorunlarla dolu bir şekilde bıraktığı ekonomik mirasın ardından seçilen Ruhani ile Devrim Rehberi Hamaney'in Direniş Ekonomisi doktrininde uzlaştığı görülmektedir. Devlet aygıtının da bu doktrini sonuna kadar sahiplendiği gözlemlenmektedir. Ruhani ve Hamaney'in Batı sermayesinin ülkeye girişi, Dünya Ticaret Örgütü üyeliği, Nükleer Anlaşma gibi bazı konularda farklı düşüncelere sahip olduğu, Ruhani'nin daha liberal politikaları benimsediği bilirse de, ilk aşamada Ruhani'nin Nükleer Anlaşma'yı imzalayarak ekonomiye nefes aldırıldığı, sonraki aşamada ise ABD'nin Nükleer Anlaşma'dan çekilmesi sonucunda ekonomide daha şahin kanat olarak nitelenen grubun yönetimi ele aldığı görülmektedir.

Oldukça hacimli bir metin olarak paylaşılan Direniş Ekonomisinde, dış politika, işsizlikle mücadele, enerji sübvansiyonlarının azaltılması, medya, internet, kültür, ekonomi, yolsuzluk gibi farklı başlıklar bulunmaktadır. Bu başlıklar, Şii inancındaki direniş ile ilişkilendirilmekte ve halkın bilincinde entelektüel ve duygusal çağrışımlar yapmaktadır. Örneğin, geleneksel olarak İran'da Devrim'den bu yana eleştirilen materyalist tüketici kültürü yerine, İran toplumunun Batı değerlerine üstünlüğünü vurgulayan ruhani yaklaşımlar ön plana çıkarılmaktadır.

Direnış Ekonomisi doktrininde, ekonomik bağlamda başta gıda ve ilaçta kendine yeterlilik ile ülke içi üretimi artırmak, sanayiye çeşitlendirmek, petrol dışı ihracatı geliştirmek, yolsuzlukla mücadele etmek öne çıkarılmaktadır. Dış politika bağlamında ise, Rusya ve Çin ile ilişkileri derinleştirmek, enerji sektörüne yeni yatırımlar çekebilmek, Batı dışında enerji ihraç pazarları bulabilmek, İran'ın kendisini güvenilir bir enerji tedarikçisi olarak konumlamak, çok kutuplu dünyada İran'ı İslam dünyasında bir kutup haline getirmek gibi unsurlar bulunmaktadır.

ABD'nin Nükleer Anlaşma'dan çekilmesi sonrasında ekonomide devlet ve uzantılarının payı artmaya, reformcular güç kaybetmeye devam etmektedir. Devrimin 40. yılına ilişkin rejimin propagandaları incelendiğinde, örnek bir propaganda afişi Direniş Ekonomisi'nin yaklaşımını yansıtmaktadır: "Bugün, Dünya'da hiçbir ülke İran kadar bağımsız değildir." Ayrıca, tüm devlet kurumlarının girişinde ülke içi üretimi artırmaya ilişkin afişler yer almaktadır. İran'ın birçok yönden bağımlılıkları, ekonomik yapısındaki sorunları, dünya güç dengesine ilişkin niyet okumaya dayalı değerlendirmeleri birlikte incelendiğinde, Direniş Ekonomisi'nin hedeflerinin gerçekleşmesinin oldukça zor olacağı düşünülmektedir.

3. İran Ekonomisindeki Başlıca Aktörler Nedir?

İran özel sektörü ülke ekonomisinin yalnızca %20'sini temsil etmektedir. Aghazadeh-ha olarak bilinen din adamlarının ve üst düzey yetkililerin oğulları, belirli malların ithalatı gibi ekonominin kazançlı alanlarında tekelleri ellerinde tutmaktadır. Özel sektör ekonomiye hâkim olan devlet ve yarı-devlet şirketleri ve bonyad olarak bilinen dini vakıflarla rekabet etmekte güçsüz kalmaktadır. Yerli malların kalitesi düşük olup yabancı ürünlere karşı zorlukla rekabet edebilmektedir.

Ülkenin 2018 yılındaki petrol dışı ihracatındaki ürünler incelendiğinde ise petrokimya ürünlerinin 14 milyar dolar; metal ürünlerinin 6,8 milyar dolar; çelik ürünlerinin 3.7 milyar dolar; gaz kondensatörlerinin 5 milyar dolar olduğu görülmekte ve bu sektörler İran'ın toplam ihracatının %59'unu oluşturmaktadır. Devlet tekelindeki petrol ihracatı da eklendiğinde bu rakamlar ülkenin ihracatındaki ürünlerde devlet destekli projelerin payının oldukça büyük olduğu ve özel sektörün hala İran'ın dış ticaretindeki payının kısıtlı olduğunu göstermektedir.

Bonyad olarak bilinen ve devrimden sonra kurulan vakıflar devlet dışı yapılar olsalar da, tamamen dini liderin kontrolü altında faaliyet göstermektedir. Ülkedeki sosyal hizmet politikalarından sorumlu yapıların yanında faaliyet gösteren bonyadların büyük ölçeklilerinin sayısının 120 civarında olduğu, geniş ölçekli sübvansiyonlar ve bağışlar aldığı bilinmektedir. Şii inancına göre humus vergisi olarak inananların gelirlerinin 1/5'ini taklit mercilerine bağış yapmaları gerekmekte olup, bu bağışlar vergiden muaftır. Bonyadlar ekonominin her alanında soya fasülyesi üretiminden pamuk çiftliklerine, otomobil ve içecek üretimine, otel işletmeciliğine kadar çok farklı alanlarda faaliyet göstermektedir. Bonyadlar İran muhasebe gözetim sisteminden de muaftır. Bonyadların binlerce insan çalışan devasa holdingler olarak görülmesi gereklidir. Örneğin, dini lidere bağlı Setad olarak bilinen bir yapının 95 milyar dolar değerinde mal varlığının olduğu ifade edilmektedir.

İslam Devrimi Muhafızları Ordusu'na (DMO) ve Bonyadlara bağlı ticari kuruluşlar, vergi muafiyeti, uygun döviz kurlarında yabancı para birimlerine kolay erişim ve kazançlı devlet sözleşmeleri gibi birçok ayrıcalıktan yararlanmaktadır. Kültürel, ekonomik ve siyasi alanda DMO, seçilmiş hükümeti büyük baskı altına alabilecek güçte olup, zaman zaman bu gücünü kullanmaktadır. DMO'nun İran ekonomisinin 1/3'üne hükmettiği değerlendirilmektedir. DMO'nun 100'den fazla şirketi bulunmakta ve yıllık 12 milyar dolar civarında gelir elde etmektedir. Petrol Bakanlığı tarafından DMO'ya sözleşmesiz ihaleler verilmektedir. Ayrıca, telekomünikasyon, araç üretimi, yol, köprü, enerji projeleri geliştirilmesi, sağlık gibi birçok alanda da DMO'nun yatırımları vardır. DMO'nun sınır kapılarında da görevli yapı olması nedeniyle ülkedeki kaçakçılıkta payı olduğu ifade edilmektedir. DMO mensuplarının, paramiliter topluluk Besic ve şehit-gazi aileleri ile birlikte eğitim olanaklarına, mesleki ve finansal imkanlara erişimi kolay ve ayrıcalıklıdır. Din adamları ise hükümetteki önemli pozisyonlarda bulunmakta, dini vakıfları yönetmekte, kendi adli yargı sistemlerine sahip bulunmaktadır.

Tüm bunların neticesinde İran'da genel olarak ekonomiyi devletin, %40'ını doğrudan, %40'ını ise Bonyadlar aracılığı ile elinde tuttuğu söylenebilir. Kalan %20'lik kesim ise siyasal yelpazede muhafazakâr olarak tanımlanabilecek bir noktada duran İran özel sektörünün (bazaar) elindedir. Ülkede otomobil, doğal gaz ve petrol gibi verimli dış ticaret anlaşmaları siyasi elite yakın bir grup ve kişinin denetimi altındadır. Özel sektör kuruluşları yalnızca bu kurum ve kişiler tarafından ele alınmayan konularda çalışabilmektedir.

1979 Anayasası devlet, kooperatif ve özel sektörden oluşan ekonomik bir altyapı oluşturmuş durumdadır. Mali harcamaların yaklaşık %80'i devlet ve devlete ait işletmeler tarafından gerçekleştirilmektedir. Devlet işletmelerinin sahip olduğu geniş tekeller, özel şirketlerin serbestçe hareket etmesini ve gelişmesini engellemektedir. Sürmekte olan özelleştirme süreçleri, birçok devlet şirketinin piyasa fiyatlarının altında yönetici seçkinlere yakın olan kişilere satılmasını beraberinde getirmekte ve bu durum özelleştirme süreçlerinin halk nezdinde meşruiyetinin de zarar görmesine neden olmaktadır. İran'daki özel girişimler, piyasada yer alma konusunda güçsüz olduklarını düşünmekte, üretimden ziyade rantı dayalı bir yapıyı tercih etmektedir. Bu durum ayrıca orantısız bir şekilde hizmet sektörünün ekonomik yapıda öne çıkmasına neden olmaktadır.

İran'da 2013 yılında Cumhurbaşkanı seçilen Hasan Ruhani önderliğinde reformcular, demokratikleşme ve serbest piyasa ekonomisine yönelik kademeli bir ilerleme için uzun vadeli stratejik hedefleri takip etmekte olduklarını belirtmektedir. Seçim kampanyası sırasında Ruhani, orta ve uzun vadeli politika hedefleri olarak kabul edilen önemli ekonomik, sosyal ve siyasi meselelerde referandum çağrısında bulunmuştur. Ancak, İran'ın merkezi kuruluşlarından yalnızca birkaçı hukukun üstünlüğüne dayanan liberal demokrasi kavramını desteklemektedir. Ruhani'nin belirttiği reform süreçlerinin başarılı olabilmesi için Ayetullah Hamaney başkanlığındaki teokratik yapının çıkarlarına uyması gerekmiş, bunun neticesinde reform çalışmaları istenen mahiyette olamamıştır. Bu nedenle, "reformist" teriminin sınırlarının teokratik devlet tarafından çizilen bir bağlamda düşünülmesi gerekmektedir. İranlı reformistlere göre, reformlar iç politikaların gevşetilmesi ve serbestleşmesine, daha özgür bir sivil toplum, basın özgürlüğü ve düşünce özgürlüğüne eşittir. İran'ın reformcuları genel demokratik değerler ve normların yerleşmesinden ziyade İran bağlamına uyacak bir reformu savunmaktadır. Ayrıca, Rafsanjani'nin Ocak 2017'deki şüpheli ölümüyle birlikte reformcular en önemli destekçilerini kaybetmiştir. Reformcuların

bazıları piyasa ekonomisinin prensiplerine inanmasına rağmen teokratik devlet ve güvenlik elitinin resmi ve fiili veto yetkileri ile ekonomik sistemdeki nepotizm ve kleptokratik ağlar nedeniyle reformları yapabilecek esneklikten yoksundur.

İran'daki reformun gerçekleşmesini önleyen teokratik din devleti ve güvenlik aygıtı, ekonomik kaynaklara ve ülke içindeki farklı silahlı güçlere hakimiyetleri nedeniyle güçlü durumdadır. Muhafazakar İslamcılar, şahin kanadın temsilcileri, DMO, Besic milisleri, Dini Lider'in temsilcileri ve takipçileri, Cuma İmamaları, din adamları ile dini kurum ve vakıflar İslami tutumları teşvik etmekte ve reform politikalarının istenen noktaya gelmesini engellemektedir. Üyeleri doğrudan vatandaş tarafından serbestçe seçilen kent konseylerinde liberal ve reformist isimler ağırlıktadır. Reformcular aynı zamanda parlamentoda göreceli çoğunluğa sahip oldukları dönemde bile şahin kesimle yüz yüze bir karşılaşmadan çekinmiştir. Ayrıca, reformcu kanadın ülke güç dengesinin bir parçası olarak kalmak istediği görülmektedir. Bu nedenle, reformcular ile muhafazakarlar arasında ülkedeki rejim bağlamında açık ve temel bir ayrımın bulunmadığı görülmektedir.

4. İran'daki Sosyo-Ekonomik Sınıflar Nasıldır?

İran'ın nüfusu 81 milyon olup, %1,23 yıllık büyüme oranına sahiptir. Ülkedeki okuma-yazma oranı %87,6'dır. Toplam nüfusun %51'i erkek, %49'u kadındır. Şehirleşme oranı %74'tür. Ülke nüfusunun %19'u obezdir. Ülkenin İnsani Gelişmişlik Endeksindeki sırası 77, Gini Endeksi 0,39, resmi işsizlik oranı %12,1 ve yoksulluk sınırı altında yaşayan insan oranı %19'dur.

Nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı incelendiğinde, %9'unun 0-4, %8'inin 5-9, %7'sinin 10-14, %7'sinin 15-19, %8'inin 20-24, %23'ünün 25-34, %21'inin 35-49, %12'sinin 50-64, %5'inin 64 yaş ve üstü olduğu görülmektedir. Nüfusun gelir durumuna göre sosyo-ekonomik dağılımı aşağıda gösterilmektedir. Tabloda görüleceği üzere nüfusun %56'lık kısmı C1 ve C2 segmentinde yer almaktadır.

Tablo 1: İran'daki Sosyo-Ekonomik Sınıflar ve Yüzdeleri

Sosyo-Ekonomik Segment	Tanımı	Yüzde(%)
A	Sosyal elit tabaka, soylu aileler, serveti en az 2-3 nesilden gelenler, büyük sanayiciler, üst düzey yöneticiler ve ünlü serbest meslek sahiplerinden (doktor, avukat) oluşur.	2
B	Yeni zengin olan bu grup, özel sektör yöneticileri, gazeteci, yazar, kamu üst düzey yöneticileri ve orta-büyük esnaftan oluşur.	6
C1	Profesyonel meslek sahipleri ve yöneticilerinden oluşan bu grup C2 ile beraber ülke genelinin büyük bir bölümünü oluşturur.	29
C2	Beyaz yakalı çalışanlar (memurlar ve işçiler) ve küçük iş sahiplerinden (esnaf) oluşur.	27
D	Mavi yakalı çalışanlar, kalifiye ve yarı kalifiye işçilerden oluşur.	34
E	Kalifiye olmayan işçiler, vücutları ile çalışanlar (tarım işçileri, hamallar vb.), küçük esnaflar ve işsizlerden oluşur.	2

İran toplumu geleneksel ve modern olmak üzere iki ana bölüme ayrılmıştır. Geleneksel kısımda yer alan sınıflar İslami Hükümeti desteklemekte olup, bu kesimin “bazaar”da ya da iş dünyasında aile şirketleri bulunmaktadır. Modern segmentte yer alan kesimler ise Batılı yaşam tarzı ve kültürüne yakındır.

İran Merkez Bankası verilerine göre, hanehalkı harcamalarının %37’si konut, elektrik, su, doğalgaz ve benzin, %24’ü yiyecek-içecek, %11’i ulaşım, %9’u diğer mal ve hizmetler, %6’sı sağlık hizmetleri, %5’i kıyafet ve giyim, %4’ü ev aletleri, %2’si iletişim, restoran ve hotel, %2’si eğlence ve kültürel faaliyetlerine ayrılmaktadır.

5. Petrol Sektörü İran Ekonomisine Nasıl Etkide Bulunuyor?

İran’da petrol ilk olarak 1908’de bulunmuş olup, o tarihten bu yana ülke ekonomisinin bel kemiğini oluşturmaktadır. Petrol aynı zamanda ülkedeki teknolojik altyapı, sosyo-politik kültür, siyaset ve jeopolitiğin de ana belirleyicisidir. Devrimden önce dünyadaki en önemli dördüncü, OPEC’teki ise ikinci üretici olan İran’ın petrol üretim kapasitesi, teknolojik açıklar ve yaptırımlar nedeniyle giderek azalmıştır. Sektördeki temsilciler tarafından teknolojiye erişimdeki kısıtlar, sektörün en önemli sorunu olarak gösterilmektedir.

Dünya kanıtlanmış petrol rezervlerinin %11,6’sına ev sahipliği yapan İran, Suudi Arabistan’dan sonra dünyada en fazla petrol rezervine sahip ikinci ülkedir. Doğal gaz rezervleri de katıldığında ülkenin bir enerji süper gücü olduğu kuşku götürmez bir gerçektir. Bununla birlikte, ülke petrol sektörünün birçok sorunu da bulunmaktadır. Bu sorunları kısaca ele almak gerekirse:

- Petrol sahaları giderek eskimektedir. Ülkedeki birçok petrol sahası ekonomik ömrünün yarısını çoktan aşmış durumdadır. Buralardan çıkarılan petrol miktarı her yıl %5-10 arasında azalmaktadır.
- Ülke içinde aşırı sübvansede edilmiş yakıt fiyatları nedeniyle üretimin 1/3’ü ülke içinde tüketilmektedir. İran tüketicisi ortalama olarak, Japonya’nın 15, AB’nin 10, ABD’nin 8 katı enerji tüketmektedir. Tüketim eğiliminin artış hızı da çok yüksektir. Doğal gazda %10, petrolde ise %6 yıllık artış eğilimi bulunmaktadır. Bu rakamlar dünya ortalamasının 2, ülke nüfus artışının ise 4 katı üzerindedir.
- Her yıl rezerv azalışlarını önlemek ve gerekli bakımları yapmak için 1,8-2 milyar dolar arası yatırım yapılması gerekmektedir. Üretim kapasitesini artırmak için ise yıllık 8-10 milyar dolar arası yatırıma ihtiyaç duyulmaktadır. Her iki konuda yapılabilen toplam yatırımın ise en fazla 3 milyar dolar olduğu belirtilmektedir. Yaptırımlar, uluslararası firmaların gerilim (buy-back) anlaşmalarının cazibesinin düşük olmasından dolayı İran enerji sektörüne ilgi göstermemesi, iç politikada petrol ve doğal gaz konularının aşırı siyasileşmiş olması gibi nedenler bu sektörler yatırım çekmenin önündeki en büyük engeller olarak gösterilmektedir.

- Ülkedeki otomotiv endüstrisinin ürettiği motor teknolojisi çok yaşlı olup, ülke içindeki aşırı petrol tüketiminin ana nedenidir. Evlerde kullanılan elektrikli eşyalar ve doğal gaz ekipmanları da oldukça verimsizdir. Ayrıca, doğal gaz ve elektrik altyapılarında kayıp-kaçak oranları çok yüksektir.
- Her yıl, iç tüketimin %15'i oranında yaklaşık 7 milyar dolar değerinde akaryakıt ülkeden kaçırılmaktadır.

İran'ın, tüm sorunlara rağmen gerekli yenileme yatırımlarını yapamasa bile 70 yıl boyunca bu rakamlarda petrol üretebileceği değerlendirilmektedir. Ülkenin şu andaki petrol üretim kapasitesi yaklaşık 4,1 milyon varil/gün olarak belirtilmektedir. Hükümetin 2020 yılı üretim hedefleri ise günlük 7 milyon varil petrol üretimidir. Şah döneminde günde 6 milyon varil petrol üretebilen ülkede, fazla petrol üretimi muhalifler tarafından sıkça eleştirilmiş olsa da, geline noktada Şah döneminden fazla petrol üretme hedefi İran'ın ana amaçlarından biri haline gelmiş durumdadır.

Petrol gelirleri hükümetin en önemli gelir kalemini oluşturmaktadır. Bütçenin %60'ı, ithalatın ise %80'i petrol gelirlerine bağımlı durumdadır. Ayrıca, gıda güvenliği ve arzı da petrol geliriyle yapılan ithalattan elde edilen dövizle bağımlıdır. Ülkede tüketilen gıdanın her yıl %10-25'i İran Merkez Bankası'nın sağladığı uygun fiyatlı dövizle ithal edilmektedir. Ülkede tüm sektörlerde %25-60 arasında değişen oranlarda ham madde ya da ara malı bağımlılığı bulunmakta ve bu bağımlılığın önemli bir kısmı da petrol gelirlerinin üreticilere tahsisiyle giderilmektedir. Ülkedeki hizmet sektörü de kronik olarak açık veren sektörlerin başında gelmektedir.

Petrol gelirleri İran'ın ülke dışındaki kukla savaşçıları da desteklemek için en önemli gelir kapısıdır. İran'ın konvansiyonel silahlardaki eksikliğini uzun menzilli füzelere ve kukla savaşçılara yaslanarak giderme eğilimi, petrol gelirlerini jeopolitik hedefler için konumlamayı gerekli kılmaktadır. Ayrıca, devletçi ekonomisini ayakta tutabilmek, yaptırımların üstesinden gelmek ve nükleer programında gerekli ekipmanları temin edebilmek için de petrol gelirleri önemli yer tutmaktadır.

İran'ın petrol ihracatı rakamları incelendiğinde ise Ekim 2016'da günde 2,44 milyon varil, 2017 yılında günde 2,1 milyon varil, Eylül 2018 itibariyle günlük 1,7 milyon varil, Aralık 2019 itibariyle ise günlük 350 bin varil civarında petrol ihracatı yapılabildiği görülmektedir. Petrolün uzun vadeli sözleşmelere izin vermeyen spot bir piyasasının olması, alınıp satılmasının kolay takip edilebilmesi, uzun yıllardır yaptırımlara maruz kalan İran'ın petrol ihracatında zaman zaman dramatik düşüşler yaşamasına neden olmaktadır. Ayrıca, yaptırımlar korkusu nedeniyle birçok enerji devi şirketin İran piyasasına yönelmekten çekinmesi de sektörün istenen verimde çalışmasının önünde önemli bir engel olarak durmaktadır.

İranlı elitlerin gündemindeki en önemli konulardan birisi takibi ve yaptırıma tabi tutulması kolay petrol ihracatı yerine petrokimya sektöründe üretimin ve ihracatın artırılmasına yoğunlaşılmasıdır. Bu durumun da zor ve kararlı bir süreç gerektirmesi, İran'ın önümüzdeki dönemde yeni kırılma noktalarına gebe kalacağı değerlendirilmelerine yol açmaktadır.

6. İran'da Doğal Gaz Sektörünün Durumu Nedir?

İran, dünyanın en büyük ikinci doğal gaz rezervine sahiptir. Bu avantajına rağmen, ülke dünya doğal gaz piyasasının %1'inden daha azını kontrol etmektedir. İran dünyadaki üçüncü büyük gaz üreticisidir. Ülke geçtiğimiz yıllarda küresel gaz pazarındaki payını artırmaya odaklanmıştır. 2017 yılı sonunda, İran Ulusal Gaz Şirketi'ne göre, İran günde 800 milyon m³ doğalgaz üretmiştir. İran'ın kısa vadeli amacı, 2021 yılına kadar, ihracat için mevcut olan gaz hacmini günde 365 milyon m³ artırmak olarak açıklanmıştır.

İran'ın şu anda 23 tanesi geliştirilmiş 50 bağımsız gaz sahası bulunmaktadır. 14 trilyon m³lük rezervleriyle Güney Pars'taki en büyük doğal gaz sahası, ülkenin doğal gaz rezervlerinin yaklaşık %40'ını oluşturmaktadır. İran, 2017 yılında bu alandan 130 milyar m³ doğal gaz üretmiştir. İran, önümüzdeki iki yıl içinde Faz 11'i tamamlayarak yılda yaklaşık 180 milyar m³ doğalgaz daha üretmeyi amaçlamaktadır. Ancak Petrol Bakanlığı'nın tahminlerine dayanarak, Güney Pars sahasında, muhtemelen 2023 civarında "çiy noktası" olarak bilinen basınçta belirgin bir düşüş yaşanacağı belirtilmektedir.

2015 yılında, Nükleer Anlaşma'nın imzalanmasından sonra İranlı yetkililer, ülkenin petrol, gaz ve petrokimya sektörüne yaklaşık 100 milyar dolarlık bir yatırım yapılması için çağrıda bulunmuştur. İran'ın petrol kuyularının çoğu hayatlarının ikinci yarısına girmiş durumdadır. Petrol üretiminin yıllık %5-10 düşüşe geçmesiyle, İran petrol üretimini istikrarlı hale getirmek için yabancı ülkelerden teknoloji ve sermayeye şiddetle ihtiyaç duymaktadır. Bununla birlikte, ABD'nin İran ile anlaşmaya giren şirketlere yönelik yasağı, büyük mali kurumların ABD Hazine Bakanlığı'ndan ağır para cezaları alması riskini beraberinde getirmekte ve bu durum İran'ın bu tür yatırımları resmi ve yasal kısıtlamalar nedeniyle çekebilmesinin önünde önemli engeller olarak durmaktadır.

İran, doğal gaz sektöründe yabancı şirketlerle büyük anlaşmalar imzalamıştır. Güney Pars sahasının 11. evresinin geliştirilmesi için sözleşmeler dahil olmak üzere, alanın üretim kapasitesini günde 56 milyon m³ artıracak şekilde Fransız ve Çinli ortaklarla anlaşmalar yapılmıştır. Ancak, ABD'nin Nükleer Anlaşma'dan çekilmesinin ardından, Fransız şirketi Total İran'dan çıkmış ve Çin Ulusal Petrol Şirketi yetkilileri sadece İran'ın doğal gaz sektöründe kalabileceklerini belirtmiştir. Bununla birlikte, Çinli şirketlerin İran'ın enerji endüstrisinde iyi bir sicili bulunmamaktadır. Örneğin birkaç Çinli şirket, Azadegan sahasında hiçbir sebep olmaksızın çalışmayı ertelemiştir. Ayrıca, ABD'de ya da ABD tarafından finanse edilen projelerde çıkarları olan Çinli firmalar İran'a yatırım yapmak konusunda isteksiz davranmaktadır. 2019 yılı içinde Çinli firmaların da İran enerji pazarından çekildiği basına yansımıştır.

Gaz İhraç Eden Ülkeler Forumu'nun eski Genel Sekreteri Muhammed Hassan Adeli'ye göre yaptırımlar, İran'ın gaz ihracatı politikasındaki başarısızlığının temel nedenlerinden biridir. Bununla birlikte, İran'daki büyük kararlar konusunda uzun uzlaşma sağlama süreci ve İran'ın politika yapımcıları arasında gazın sadece yurt içinde tüketilmesi ya da petrokimya ürünlerine dönüştürülmesi konusundaki hakim görüş, gaz ihracatını olumsuz etkileyen diğer faktörler olarak durmaktadır.

İran, doğal gazını diğer ülkelere ihraç etmeyi planlamaktadır. Örneğin, İran ve Pakistan, Mart 2013'te Pakistan'a günde 1,5 milyon m³ doğal gaz gönderecek bir boru hattı üzerinde çalışmaya başlamıştır. Ancak, ABD'nin İran'a yaptırımları, Pakistan'ı daha az tartışılabilir bir alternatif arayışına zorlamaktadır. İran ayrıca, Avrupa pazarına da bakmasına rağmen bu hususta iki büyük sorunla karşı karşıyadır. Birincisi, geleneksel olarak, Rusya bu pazara egemen olmuştur. İran, Avrupa'ya gaz tedarikinde Rusya gibi büyük bir rol oynamayı beklememektedir. İkincisi, İran gazının boru hattı ile Avrupa'ya ihraç edilmesi için birkaç ülke üzerinden transit geçiş sağlanması gerekmektedir.

Yabancı özel şirketlerin İran pazarında bir sıçrama yapmak için yeterli mali kaynakları bulunmaktadır. Ancak yabancı yatırımı çekmek, uygun bir yasal çerçeveyi ve etkili ve hızlı bir karar sürecinin yanı sıra politik istikrarı gerektirmektedir. Ayrıca, İran'ın dış politikasını gözden geçirmesi, komşuları ve Batı ile sorunlarını çözmesi gerekmektedir. Yabancı sermaye ve teknoloji olmadan İran, komşularına dahi ihracat yapamayacak duruma gelecektir.

Şu anda Rusya ve ABD gibi büyük doğal gaz üreticileri kendi doğal gaz sektörlerine büyük yatırımlar yapmış durumdadır. Bu büyük doğal gaz üreticilerinin bölge ve dünya gaz piyasalarını kontrol etmesi halinde, İran'ın ithalatçı bulmak için mücadele etmesi muhtemeldir. Hükümetin İran'ın dünya doğal gaz pazarındaki payını %1'den %10'a yükseltme hedefi, yalnızca ülkedeki siyasi riskleri azaltmayı ve komşu ülkelerle gerginliği ortadan kaldırmayı gerektiren yabancı yatırımlarla mümkün olabilecektir. Bunların mümkün olmaması halinde ise İran, enerji sektöründeki yatırım açığı sorununu hep hissedecektir.

7. İran'daki Kronik İşsizliğin Nedenleri Nelerdir?

İran'da işsizlik Devrim sonrasında bu yana ülkedeki en önemli gündem maddelerinden birini teşkil etmektedir. 1979 yılında gerçekleşen Devrim öncesinde ülkedeki işsizlik %2,6 gibi düşük rakamlarda iken, bugün bu rakamların en az %12–15 arasında olduğu tahmin edilmektedir. Ülkede yayımlanan istatistiklerin kuşkuyla olması net rakam vermeyi zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte, İran'da her yıl 840 bin kişinin istihdam piyasasına katıldığı tahmin edilmektedir.

Ülkedeki işsizliğin Devrim sonrasında artmasının ana sebebi, Irak ile yaşanan ve 8 yıl süren savaş esnasında İran'ın konvansiyonel silahlardaki zayıflığını insan dalgaları stratejisi denen bir stratejiyle aşmaya çalışmasıdır. Bunun neticesinde yoğun bir vurgu ile doğum oranları artırılmaya çalışılmıştır. Öyle ki, kadın başına doğum sayısındaki artışın 1979-89 döneminde %6'ların üstüne çıktığı belirtilmektedir. Bu kişilerin 2000'lerin başında işgücüne katılmasıyla birlikte birbirini takip eden hükümetler tarafından yeni iş sahaları açılmasında zorluklar yaşanmıştır. İran'ın işgücüne gerekli istihdamı sağlayabilmesi için yılda %8'lik bir büyüme oranını yakalamasının gerekli olduğu ifade edilmektedir. İran ekonomisi İslam Devrimi'nden bu yana bu büyüme rakamlarına ulaşamadığı gibi, yakın gelecekte de bunu sağlaması mümkün görünmemektedir.

İran'daki diğer bir önemli sorun ise kadınların işgücüne katılımının %18,4 ile oldukça düşük olmasıdır. Dünya Ekonomik Forumu Küresel Cinsiyet Eşitsizliği raporunda İran 138 ülke arasında 131. sırada yer almaktadır. Üniversite mezunu kadınlarda bu oran daha da yükselmektedir.

İran’da üniversiteye devam eden öğrenci sayısı 8 milyondur. Bu üniversitelerin oldukça büyük bir kısmı İslami eğitim vermektedir. Üniversite eğitiminin kalitesi büyük oranda sorgulanmaktadır. Üniversite mezunlarının ülkedeki işsizlikten en çok etkilenen grup olduğu ifade edilmektedir. Öyle ki, İran İstatistik Kurumu’na göre üniversite mezunlarının %43’ü işsizdir. Ülkedeki işsizlerin %76 gibi önemli bir kısmı niteliksiz işgücü olarak nitelendirilmektedir. Tahran Polis İdaresi tarafından yapılan bir açıklamada, Tahran’daki evsizlerin %6’sının üniversite mezunu olduğu belirtilmiştir. Üniversite mezunlarının önemli bir kısmı da diploma sahibi olmasına rağmen diplomasının hakkını verememekle eleştirilmektedir. İran’ın mesleki eğitim sisteminin de iş dünyasının istekleriyle örtüşmediği sıkça vurgulanmaktadır.

Ülkedeki işsizlik sorununun kaynağına bakıldığında, devletin ekonomideki payının yüksekliğinin başlıca nedenlerden birisi olduğu görülmektedir. İran’da devlet ve uzantılarının ekonomideki payı %80 civarında olup, bu kuruluşların yatırımları genellikle petrol, doğalgaz, otomotiv gibi büyük ölçekli alanlardadır. Büyük ölçekli yatırımların istihdam yaratma kapasitesi KOBİ’lere nazaran oldukça düşük kalmaktadır. Ekonominin büyüme gösterdiği zamanlarda bile bu büyümenin işsiz büyüme şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Devletin istihdamdaki payı, devrim öncesinde %19 iken, şimdilerde ise oldukça artarak %35'lere çıkmış durumdadır. İran’da devlet fabrikalarında Batı’daki muadillerinin 7 katı personel çalıştığı ifade edilmektedir. İran’daki uzun tatil sürelerinin de işgücünün ve toplam faktör verimliliğinin düşük olmasına neden olduğu belirtilmektedir. Ülkemizde hafta sonları dahil yılda 118 gün tatil yapılırken, İran’da bu rakam ortalama 174 gündür.

Ülkedeki işsizliğin artmasının nedenlerinden biri de, devletin sanayi sektörüne yönelik verdiği krediler ve teşviklerin işgücü istihdamını dışlar mahiyetteki yapısıdır. Devletin vermiş olduğu kredilerdeki faiz oranlarının piyasanın altında konumlandırılması firmalar için istihdamın fırsat maliyetinin daha uygun olmasını sağlamaktadır. İran’ın enerji ve su gibi alanlarda dünyada en fazla teşvik sağlayan ülkelerin arasında yer alması da istihdam artışının önünde bir engel olarak durmaktadır. Batı’daki muadillerinin ortalama üç katı enerji tüketimiyle çalışan verimsiz işletmeleriyle İran, işgücünü enerji ile ikame etmektedir.

İran Dünya Bankası İş Yapma Kolaylığı Endeksi işgücü piyasasının etkinliği kısmında 138 ülke arasında 134. sırada yer almaktadır. Ülkedeki iş kanunu oldukça sert olup, yeni işe alımları caydırıcı mahiyettedir. Kanunda yer alan maaş dışı ödemeler, maaşın ortalama 1,5–2 katına tekabül edebilmektedir. İşten çıkarmadaki zorluklar ve mahkemelerin işçilerin yanında yer alması, özellikleri KOBİ’lerin personel istihdamını kısıtlamakta ve kayıt dışı istihdamı artırmaktadır. Öyle ki, ülkedeki çalışanların 1/3’ünün kayıt dışı istihdam edildiği ifade edilmektedir. Bu durum ayrıca, işgücünün hareketliliğini kısıtlamakta, sektörel sinerji ve inovasyonu engellemektedir.

Ülkede batılı anlamda sendika ve kolektif pazarlık olguları bulunmamaktadır. Bunun yerine, devletin kendisini oldukça pederşahi (ataerkil) bir şekilde konumladığı, teokratik korporatist bir yapı vardır. Bu durum da, sendikaların savunacağı istihdam dostu politikalar yerine, ülkenin güvenlikçi politikaları baskınlaştırdığı ağır sanayiye yatırımların artmasını beraberinde getirmektedir. Bu sanayi ise, ülkenin işsizlik sorununu çözebilecek istihdam yaratamamaktadır.

8. İran'da Özelleştirme Uygulamaları Ne Kadar Başarılıdır?

İslam Devrimi'nin İran ekonomisi üzerine etkisi sanıldığından çok daha başattır. Dünya'nın birçok yerinde İslami hareketler tarihsel olarak liberal ideolojilerle hareket etmesine rağmen İran'da bu durumun tam tersi söz konusudur. İslam Devrimi'nin modern dünya tarihinde ilk defa yoksul sınıfları harekete geçirerek gerçekleşmesi de ülkede mülkiyet yanlısı politikalar yerine devletçi politikaları Devrim sonrası ülke ekonomik gündeminin başat unsuru haline getirmiştir. Devrimin ekonomik gündemindeki diğer önemli bir konu "büyüme yerine dağıtım" olarak kalmıştır.

İran'da Şah rejimi, İslami ve sosyalist muhalefetin birlikte mücadelesiyle son bulmuştur. Devrimden sonra Humeyni'nin sol muhalefete özellikle ekonomi alanında birçok taviz verdiği ve sol lügatı İslamileştirdiği görülmektedir. Sol grupların ise, Velayet-i Fakih doktrinini kabul etmek karşılığında ekonominin sosyalist bir şekilde yapılandırılması ödününü aldığı görülmektedir. Bunun neticesinde, İran'da liberal bir ekonomi yerine, sosyalist eğilimi yüksek, adalet ve eşitliği vurgulayan bir yapı ortaya çıkmıştır. Humeyni tarafından bu iki vurgu Kur'an ilkelerine dayandırılmış ve ekonomik yapının kamu sektörünün hakim olduğu bir şekilde meydana getirilmesi için zemin oluşturmuştur.

Humeyni'nin ekonomiye bakışı, *taguti* veya *gerbzedegi* denilen Batılılaşmış ve yozlaşmış tüketim kültürüne karşı çıkmaktır. Ayrıca, ekonomi bireyin Allah'a yolculuğunda maddi ihtiyaçlarını karşılayan bir araç olarak görülmüştür.

Devrimin hemen ardından başlayan İran-İrak Savaşı, ekonomideki devlet payını artırmıştır. Anayasa'daki 43-55. maddeler ekonomik düzen hakkında hükümler içermektedir. Örneğin 44. madde, İran'daki bütün büyük ölçekli ve kilit sanayilerin, bankacılık ve sigortacılığın, enerji, baraj, sulama sistemleri, radyo-televizyon, posta, telgraf, telefon, havacılık, gemicilik, yol, demir yolu, vb. tüm sektörlerin devlet mülkiyetinde olmasını hüküm altına almaktadır. Bu durum, ekonomik yapıda, hakim tepeler olarak nitelenen sektörlerin devletin elinde olmasına neden olmuştur.

Devrimden sonra ülkeyi terk eden eski rejime sadık kişilerin mülkleri ve el konulan sanayi tesisleri, Dini Lider'e karşı doğrudan sorumlu olan Mustazafın adı verilen Yoksullar Vakfı'na veya buna benzer vakıflara devredilmiştir. Ayrıca, İran ekonomisinde kooperatiflerin de etkili bir yapı olması Devlet tarafından cesaretlendirilmiştir. Bunların sonucunda, özel sektör oldukça gerilemiş, küçük ölçekli tarım ve madencilik ile iç ticaret ve hizmetlerle sınırlı kalmış, ekonomideki payı %20'nin altına düşmüştür. Devrimden sonra el konulan ve vakıflara devredilmeyen malların yönetimi ise National Iranian Industries Organization ve Industrial Development and Renovation Organization ismiyle kurulan iki yapının yönetimine devredilmiştir.

İran'da özelleştirme uygulamaları incelendiğinde ortaya çok başarısız bir tablo çıkmaktadır. İran-İrak Savaşı'nın bitmesi, Soğuk Savaş'ın sona ermesi, devletçi ekonominin gözden düşmesi ve Humeyni'nin ölümü ile birlikte, 1989 yılında iş dünyasının desteğiyle iktidara gelen Rafsancani tarafından İran'da ilk özelleştirme hareketi başlatılmıştır. Kötü bir şekilde yönetilen süreçte yaygın yolsuzluk iddiaları gündeme gelmiştir. Bunun sonucunda özelleştirme çalışmaları, 1994 yılında Meclis'te yapılan bir düzenlemeyle son bulmuştur.

1995–97 yıllarında ise, kamu varlıklarının savaş veteranları ve fabrikaların çalışanlarına satışı sağlanmak üzere çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların da istenen etkiyi vermediği görülmüştür. 2000–05 döneminde ise İran Özelleştirme Örgütü kurulmuştur. Özelleştirme çalışmalarının arkasında yatan temel motivasyon, devlete bağlı firmaların büyük kamu zararları açıklaması, bu zararları kamu bütçesinden veya devlet bankalarından alınan borçlarla kapatmaları olmuştur. Ahmedinejad döneminde ise önceki özelleştirme politikaları kapsamlı bir şekilde eleştirilmiş, popülist özelleştirme denilen ve yoksullara dağıtılan kuponlarla özelleştirme çalışmaları yapılmıştır.

Farklı kurumlar tarafından paylaşılan istatistiklerde, İran'ın özelleştirme çalışmaları sonucunda toplamda etkili bir şekilde en fazla 3,5 milyar dolarlık bir özelleştirme yapabildiği belirtilmektedir. Devletin sahip olduğu fabrikaların sayısı 2019 yılında 377 olarak açıklanmıştır. Kimi tahminlerde ise devletin 2000 civarında şirkete sahip olduğu ifade edilmektedir. Son 20 yılda farklı adlar altında 40 milyar dolarlık özelleştirme yapıldığı, bunun 22 milyar dolarlık kısmının fakirlere kupon olarak dağıtıldığı, 7 milyar dolarlık kısmının sosyal güvenlik örgütlerine aktarıldığı, 11 milyar dolarlık kısmının ise Tahran Borsası aracılığıyla satışa çıkarıldığı belirtilmektedir. Bu rakamlara rağmen, özelleştirilen kurumların önemli bir kısmının ülke güvenlik aygıtı olan DMO ve uzantılarının eline geçtiği ifade edilmektedir.

Özelleştirme Örgütü'nün kurulmasının ardından ise İran Devleti tarafından enerji, petrokimya, çelik, alüminyum gibi alanlarda toplamda özelleştirme çalışmalarının 40 katına tekabül eden 132 milyar dolarlık kamu yatırımı yapıldığı belirtilmektedir. Bu rakam, ekonomideki özel mülkiyetin ve piyasanın gelişimini desteklemekten ne kadar uzak olduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca, özelleştirme uygulamalarında devlete bağlı bankalara devir, akraba kayırmacılığı gibi uygulamalar görüldüğünden, gerçek bir özelleştirme hareketinden bahsedilemeyeceği açıktır. İranlılar tarafından özelleştirme uygulamalarındaki akraba kayırmacılığı ve özelleştirilen mülklerin derin devlete transferi gibi hususlar *husuleti* (özelleştirme anlamına gelen hususisazi ve devleti kelimelerinin birleşimi) denilen kavramla alay konusu yapılarak eleştirilmektedir.

İran'daki özelleştirme uygulamalarının önündeki engeller aşağıda özetlenmektedir:

- Özelleştirme üzerine ulusal bir konsensus yoktur.
- Hiziplerin güçlü olduğu İran siyasetinde hizipler, oy ve rant dağıtma mekanizmalarından vazgeçmek istememektedir.
- Özelleştirilmek istenen yatırımlar, yatırımcının gözünde karlı yatırımlar değildir. Devlet tarafından daha çok zarar eden yatırımlar özelleştirmeye çalışılmıştır.
- Özelleştirilecek yapılarda ihtiyacın çok üstünde istihdam vardır.
- Özelleştirilmesi planlanan yapıların bankalara veya devlete yüksek borçları bulunmaktadır.

- Ülkede etkili çalışan bir borsa mekanizması bulunmamaktadır. Sermaye piyasaları ise, çoğunlukla verimsiz devlet bankaları elindedir.
- İşçi sınıfının özelleştirme hareketine yoğun bir direnişi söz konusudur.
- Daha önceki el koyma uygulamaları ve Anayasa'nın 44. maddesi, yatırımcıları müsadere riski nedeniyle korkutmaktadır.
- İran'da özelleştirme uygulamalarında bazı durumlarda yeni sahipler işçileri işten çıkarmış, varlıkları satıp likite dönüştürmüştür. İşten çıkarılan işçilerin oluşturduğu baskıyla, devlet tarafından özelleştirilmiş bulunan yapıların tekrar kamulaştırıldığı, yeniden kamulaştırılan varlıkların toplam özelleştirme hacminin %20'sine çıktığı görülmektedir.

Özelleştirmenin önündeki diğer bir önemli engel ise Anayasal garantilerin güvenlik aygıtı ve sorunlu bir yargı sisteminin elinde önemini kalmamasıdır. Anayasa'da yalnız ekonomik değil, birçok hakkın da çalışmadığı göz önüne alındığında, yatırımcıların özelleştirme uygulamalarına ilgi göstermemesi normal karşılanmaktadır.

Özelleştirmedeki ikilemler incelendiğinde ise yoğun özelleştirme söylemine rağmen ülkede GSMH'nın ikiye katlandığı dönemde bile, kamu varlıkları ikiye katlanırken özel birikim ve yatırımın yerinde saydığı görülmektedir. Öte yandan, bütçe tahminlerinde öngörülen özelleştirme gelirlerinin en fazla %10'u gerçekleşmektedir. Öyle ki, hükümet tarafından sıkça bütçe açığının olduğu bir bütçeyi Meclis'ten geçirmenin zor olacağına bilinciyle özelleştirme geliri gösterilerek bütçe geçirilmekte ve yıl sonunda bütçe açığı verilmektedir.

Ülkedeki özelleştirmenin önündeki en önemli engel, hükümetin petrol gelirleri üzerindeki tekeli ve bütçenin petrol gelirlerinden oluşmasıdır. Bu durum İran ekonomisinde Şah döneminden beri devletin ana karar verici olmasına ve ekonomideki başatlığına neden olmaktadır. Ayrıca, kayıt dışılık gibi uygulamaları da yaygınlaştırmakta, sorumlu, şeffaf bir iş dünyası oluşturmaktan uzaklaştırmaktadır. Petrol fonlarını etkili yöneten ülkeler, paranın tümünü ülke içine yatırmamakta, halka doğrudan dağıtma, yurtdışı yatırım fonları oluşturma, özel sektöre uygun faizli kredi sağlama vb. uygulamalarla rant ekonomisinin oluşmasını engellemeye çalışmaktadır. İran'da ise halen kapalı bir ekonomik yapı olmasından dolayı, işadamları bürokrasi koridorlarında iş kovalamakta, ayrımcı ithalat lisansı gibi lisansları elde etmekte, ucuz veya faizsiz kredi peşinde koşmaktadır. Lobiciliğin de etkisiyle dış ticaret etkili bir şekilde yapılamamakta, pazarın önemli bir kısmı yerel yapıların ürettiği kalitesiz ürünlere tahsis edilmektedir.

İran'da ekonomide gerçek bir reformun olmasının önündeki ana engellerden birisi, modern bir iş ortamının ve gerekli örgütlenmenin devletin temelini oluşturan Velayet-i Fakih doktrinini tehdit edecek olmasıdır. Bunun yanı sıra kişisel mülkiyet haklarının istenen mahiyette olmaması, müsadereye karşı korumaların yetersizliği, sözleşmelerin uygulanmaması veya eksik uygulanması, modern banka sisteminin işlememesi, kısıtlayıcı birçok düzenlemenin bulunması, istihdam piyasasının esnek olmaması, ücret kontrolleri ve bağımsız yargının bulunmaması gibi sorunlar da eklenmektedir.

Bütün bunlar, İran'da özelleştirmenin sadece lafta kaldığı bir uygulamalar bütünü olmasını beraberinde getirmektedir.

9. İran'da Sübvansiyonlar Ekonominin Vazgeçilmezi midir?

İslam Devrimi'nden bu yana İran'da sosyal eşitlik mottosuyla hayata geçirilmiş popülist bir ekonomi politikası uygulanmaktadır. Rejimin üretimden önce bölüşüme odaklanan yapısı sübvansiyonların kalıcı olmasının ana nedenidir. Bu politika uyarınca, halkın büyük bir kesimine farklı dönemlerde değişik uygulamalarla temel mallar veya enerji tüketiminde sübvansiyonlar sağlanmaktadır. Bu sübvansiyonlar doğrudan mal ve hizmet yardımları veya nakit şekilde olabilmektedir. Örneğin ekmek, pirinç, şeker, yemeklik yağ, peynir, et gibi ürünlere bütçeden yılda ortalama 6,5 milyar dolar ayrılmaktadır. Su, elektrik, telefon, şehir içi ulaşım gibi hizmetlerin ise piyasa fiyatının altında sağlandığı görülmektedir.

Petrol ve doğal gazda sağlanan sübvansiyonun ise bütçeye maliyeti sürekli artmaktadır. Örneğin, Uluslararası Enerji Ajansı'nın raporuna göre 2018 yılında İran, fosil yakıtlara en fazla sübvansiyon sağlayan ülke olmuştur. Rapora göre, İran'ın 2019 yılında fosil yakıtlar için sağladığı sübvansiyon 69,2 milyar dolar iken, ikinci sıradaki Suudi Arabistan için bu rakam 44,72 milyar dolar, üçüncü sıradaki Çin Halk Cumhuriyeti için ise 44,44 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İran'ın sağlanmış olduğu fosil yakıt sübvansiyonları 2017 yılına göre %42,2 artmıştır. Sübvansiyonlar İran'ın GSMH'nin %15,3'üne; dünyadaki toplam enerji sübvansiyonlarının ise %16'sına tekabül etmektedir. 2018 yılında İran'da satılan fosil yakıtların %79'u sübvansiyonla edilmektedir. Bu rakam kişi başına 844 dolar fosil yakıt sübvansiyonuna eşdeğerdir. 2018 yılında İran, litre başına 0,3 cent ile dünyadaki en ucuz benzin sağlayıcı ülke olmuştur. İran'ın enerjide sağladığı sübvansiyonlar doğal gaz için 26 milyar dolar, fosil enerji kullanılarak üretilen elektrikte 16,58 milyar dolar, benzinde ise 26,57 milyar dolardır.

Bu sübvansiyonlar hükümet için neredeyse esnek olmayan (inelastik) bir yapıya bürünmüş olup, kaldırılması veya tarife değişikliklerine ilişkin tasarıların gündeme gelmesi bile halk nezdinde önemli tepkileri beraberinde getirmektedir. Bunun son örneği 2019 yılı Kasım ayında yapılan benzin zammı sonrasında ortaya çıkan sokak olayları olmuştur. Bunların yanı sıra, Ahmedinejad döneminde başlatılan nakit ödenen sübvansiyonlar da bulunmakta olup, bu sübvansiyonların Ruhani Hükümeti tarafından enflasyon karşısında zaman içinde eritmeye çalışıldığı görülmektedir.

Popülist bir demagoji ile iktidara gelen Ahmedinejad Dönemi'nde seçim çalışmaları esnasında devletin petrol gelirlerinin halka sübvansiyon şeklinde dağıtılacağı vaatleri verilmiştir. Seçilmesinin ardından Ahmedinejad tarafından başlatılan uygulama ile her haneye kişi başına 455.000 Riyal olacak şekilde ödeme yapılmaya başlanmıştır. Bu rakam, o dönemde asgari ücretinin 1/11'idir. Yükselen petrol gelirleri nedeniyle bu dönemde ilk aşamada sorun yaşanmamış, yılda 25 milyar dolarlık meblağın İran halkına sübvansiyon olarak dağıtılması sağlanmıştır. Riyal'in zaman içinde dramatik düşüşler yaşaması ve verilen sübvansiyonların aynı kalması nedeniyle bütçe içindeki nakit ödenen sübvansiyonların payı 3 milyar dolar civarına düşmüştür. 2019 yılı itibarıyla verilen sübvansiyonun asgari ücretin 1/30'una düştüğü görülmektedir.

İran’da hükümet tarafından sağlanan tüm sübvansiyonların uygulanmaması halinde 90-110 milyar dolar arasında ekonomik değer oluşturulabileceği ifade edilmektedir. Bu rakam, toplam GSMH’nin %20’sine eşittir. Uygulanan sübvansiyonlar neticesinde, İran’ın suda dünya ortalamasının %70’i, petrol ve doğal gazda ise dünya ortalamasının altı katı daha fazla tüketim eğilimi olduğu belirtilmektedir.

Sübvansiyonların bir diğer etkisi ise enerji tüketiminin verimsiz ve israfa yol açan bir şekilde olmasıdır. Rafineriler ve enerji yoğun sanayilerin dünya standartlarının 2-3 katı enerji tüketimi olduğu ifade edilmektedir. İran’daki enerji tüketiminin OECD üyeleri ortalamasının 7 katı olduğu belirtilmektedir. İran’da enerji verimliliğine ilişkin yapılan bir çalışmada, binaların yalnızca %3’ünde ısı yalıtımı olduğu belirlenmiştir. Resmi rakamlara göre, enerji israfının İran’a maliyeti yılda 30 milyar dolar civarındadır.

2010 yılında çıkarılan bir yasayla, dünya piyasasından %25 daha düşük bedelle halka sunulan petrol, doğalgaz, su, vb. sübvansiyonlara beş yıllık bir süre içinde kademeli olarak son verilmesi, daha önce uygulanan mal ve hizmet yardımlarının indirimli fiyattan halka sunulması gibi uygulamaların bitirilmesi, gereksiz enerji tüketiminin önlenmesi, enerji verimliliğinin sağlanması, sanayi ve teknolojik altyapının yenileştirilmesi, petrol kaçakçılığıyla mücadele edilmesi, ülkenin ithal ettiği petrol ve doğal gazın azaltılması, daha eşitlikçi bir toplum oluşturulması gibi hedefler konulmuştur. Çıkarılan yasada ayrıca, sübvansiyonların kaldırılmasıyla elde edilecek gelirin tüketicilere diğer bazı giderleri için nakit olarak ödeneceği, %30’unun enerji yoğun sektörlerde inovasyonun gelişmesi için kullanılacağı, diğer %20’lik gelirin, programın uygulanması için yapılacak operasyonel giderlerde kullanılması amacıyla hazineye aktarılacağı belirtilmiştir.

Yasanın uygulanmasında ilk günden itibaren sorunlar başlamıştır. Sübvansiyonlardan varlıklı kesimlerin yararlandırılması, gelir düzeyi düşük kişilere yardım sağlanması amaçlanan çalışmalardan istenen sonucun alınmamasını beraberinde getirmiştir. Ruhani Hükümeti tarafından yapılan çalışmalarda varlıklı kesimlerin sistemden çıkarılacağı belirtilmiş, bu durum Meclis’te ve kamuoyunda önemli tartışmalara neden olmuştur. Hükümet tarafından yapılan çalışmalar sonucunda ilk yıl yalnızca 77 bin kişi sistemden çıkarılabilmektedir. Daha sonraki açıklamalarda sıklıkla, mali durumu iyi olan kişilerin kendilerini sistemden gönüllü olarak çıkarmalarının milli bir görev olduğu belirtilmiştir. Meclis’te 2014 yılı bütçesinde yapılan görüşmelerde, nüfusun %30’unun sübvansiyon almaktan çıkarılacağı kararı alınmış, bu karar sözde kalmış ve uygulamaya geçirilememiştir. İran’da bireysel gelir hesaplamasına ilişkin etkili çalışan bir sistemin olmaması, sübvansiyonları kesilecek kişileri belirlemeyi imkansız kalmıştır. Kamuoyunda ayrıca, ülke kaynaklarında zenginlerin de payı olduğunu ve herkese eşit dağıtılmasını iddia eden fikirlere de rastlanmıştır. Takip eden yıllarda tam rakam söylemek mümkün olmasa da, Yönetim ve Planlama Örgütü tarafından 20 Ocak 2017 tarihine kadar 4.853.386 kişinin sübvansiyon almaktan vazgeçtiği belirtilmiştir.

Yasanın hedeflediği sosyal adalet, çevrenin korunması, ekonomik verimliliğin artırılması gibi hedeflerin hiçbirine ulaşamadığı görülmektedir. Yasanın çıkmasından itibaren doğal gaz ve benzin kullanımı ilk aşamada azalmış, sonraki dönemde ise yasanın çıkmasından önceki döneme paralel bir seyir izlemiştir. Enerji verimliliğinde bir gelişme olmadığı gibi, çevre koruma alanında İran’ın hızla gerilediği uluslararası raporlara yansımıştır. Netice olarak, sosyal eşitlik ve popülist

söylemlerle gelen sübvansiyonlar, sonraki dönemde yapılan iyileştirme çalışmalarının sonuç vermemesi nedeniyle İran bütçesinin sürekli açık vermesine neden olduğu yapısal bir sorun olarak kalmaya devam etmektedir.

10. Çoklu Döviz Kuru Sistemi, Çift Haneli Enflasyon ve Kronik Devalüasyonlar İran Ekonomisinin Olmazsa Olmazı mıdır?

İran’da İslam Devrimi’nin olduğu 1979 yılında 1 dolar yalnızca 70,6 Riyal’dır. Bugün ise uzun yıllardır sürmekte olan hatalı ekonomi politikaları ve uluslararası alanda yaşanan yalnızlaşma neticesinde meydana gelen devalüasyonlar nedeniyle 1 dolar serbest piyasada 150.000 Riyal’e eşit hale gelmiştir. Ayrıca İran’da birçok farklı kurun ortaya çıkması da döviz piyasasındaki kronik sorunlardan birisidir.

İran’daki döviz kurlarının tarihçesine bakıldığında kötü yönetim, millileştirme, Irak Savaşı’nın yol açtığı tahribat, kuponlama vb. faaliyetler neticesinde Irak Savaşı’nın bitmesinin ardından piyasada 12 farklı kurun ortaya çıktığı bir tablo oluşmuştur. Rafsancani döneminde bu kurların sayısı 4’e düşürülmüş, Hatemi döneminde ise 2002 yılında kısa bir dönemliğine de olsa tek kur uygulamasına geçilebilmiştir.

1978 yılında 1 dolar resmi kurdan 70 Riyal, serbest piyasa kurundan ise 100 Riyal ile alınıp satılabilirken, 2001 yılında bu rakamlar resmi kurdan 1.750 riyal, piyasa kurundan ise 7.920 Riyal olacak şekilde oluşmuştur. Hatemi’nin tek kura geçiş reformu yapmasının ardından ise 1 dolar piyasada 7.950 Riyal olarak fiyatlanmıştır. 2010 yılına kadar resmi kur ve piyasa kuru arasında fark oldukça az olmuş, 2011 yılında ise Ahmedinejad’ın popülist ekonomi politikalarının tıkanması neticesinde Riyal, dolar karşısında sert bir düşüş yaşamıştır. Bu dönemde resmi kur 10.540 Riyal iken, serbest piyasa kuru 11.740 Riyal olmuştur. Bunun sonucunda İran Merkez Bankası tarafından farklı adlar altında döviz tahsis programları başlatılarak tek kur politikasından uzaklaştırılmıştır.

2012 yılında politik iklimin kötüleşmesi, uluslararası alanda İran’ın nükleer politikasından dolayı yalnızlığa itilmesi gibi nedenlerle döviz kurunda sert dalgalanmalar yaşanmış ve 24 Ocak 2012’de 1 dolar, 22.000 Riyal’e alınıp satılır hale gelmiştir. Bu dalgalanma esnasında İran Meclisi tarafından yapılan düzenlemelerle, sokakta izinsiz olarak çalışan dövizcilerin faaliyetleri yasaklanmış, İran serbest döviz piyasasına ilişkin yayınlar yapan siteler bloklanmış, izinli döviz satıcıları da resmi kurdan döviz satmaya zorlanmıştır. Ayrıca, Yargı Erki Başkanı tarafından da döviz kuru manipülatörleri idamla tehdit edilmiştir. Dalgalanmayı önlemek için atılan bir diğer adım ise, Para ve Kredi Kurulu’nun 25 Ocak 2012’de mevduat faizlerini sabitleyen düzenlemeyi kaldırması olmuş, böylece kamu bankaları ile özel bankalar kendi faizlerini ilan ederek İranlıları birikimlerini Riyal’de tutması için cesaretlendirmiştir. İran Merkez Bankası’nın ikili döviz kuru yapısını önleyemeyeceğini kabul etmesinin ardından 14 Mart 2012’de zorunlu olmayan malların ithalatı için çalışan döviz bürolarına izin verileceği açıklanmıştır.

İran'daki döviz politikalarındaki kronik sorunlar ve yukarıdaki önlemlere benzer önlemlerin tekrar tekrar alınmasının arkasında genel olarak, işsizlik ve enflasyonla ilgili hatalı politikalar, nükleer politikada diretilmesi ve beraberinde gelen uluslararası yalnızlaşma, Riyal'in değerli tutulmasının hükümetler ve vatandaşlar için prestij unsuru olması, dış baskılar altında hükümetlerin resmi kuru destekleyebileceğine ilişkin inancın kalmaması gibi unsurlar bulunmaktadır. Ayrıca, özel sektörün kullanabileceği üretim odaklı krediler için mevduat faizlerinin enflasyonun altında kalacak şekilde baskılanması, bütçe açıklarının finansmanı için vergi reformları yapılması yerine bankalardan borçlanılması veya hazine bonolarına yaslanması, sübvansiyonların bütçe açıklarına yüksek katkısı, yoğun likidite artışı gibi politikalar neticesinde bütçe açıklarının GSMH'nin %4'üne ulaşması nedenleriyle ortaya çıkan inatçı bir enflasyon da Riyal'in sürekli olarak değerinin aşınmasına yol açmaktadır.

Öte yandan, İran'ın dış ticaretine konu ürünler incelendiğinde elastik olmayan bir yapının bulunduğu; devalüasyonların istenen oranda ekonomideki normalleşmeye katkı sağlayamadığı görülmektedir. Örneğin, İran'ın tükettiği toplam gıdanın %30'u ithalatla karşılanmakta olup, devalüasyonların ticaret açığını azaltıcı etkisi bu bağımlılık neticesinde sınırlı kalmaktadır. Öte yandan, devalüasyonlar ülke içindeki enflasyonu da tetiklemekte, hükümetler tarafından ise zaten yüksek olan enflasyonun daha da artmaması için resmi kurdan daha uygun fiyatlı olacak şekilde döviz tahsisleri yapılarak enflasyonun kontrol edilmesine çalışılmaktadır. Bu uygulama ülke içinde iş dünyası tarafından sıklıkla eleştirilse bile, ülke döviz gelirlerinin %85'inin petrol kaynaklı olması ve devletin eline geçmesi, hükümetlerin bu kaynakları sosyal tepkilerden çekinerek popülist bir şekilde kullanması, özel sektörün yeterince gelişmemiş bulunması gibi nedenlerden dolayı çoklu kur sisteminden vazgeçmek kolay olmamaktadır.

Farklı kurların ayrıca rantiyer faaliyetleri teşvik edici, üretim faaliyetlerini caydırıcı, ekonomideki karanlık aktörlerin faaliyetlerini ve yolsuzluğu artırıcı etkileri bulunmaktadır. Öyle ki, 2018 yılı içinde Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani tarafından belirtilen yılda resmi kurdan tahsis edilen 11 milyar doların 8,5 milyar dolarının nereye harcandığının bilinmediği açıklanmıştır. İş dünyası da, resmi dolara erişmek için banka görevlileri veya aracılara yüksek komisyonlar veya rüşvetler verdiklerini sıklıkla ifade etmektedir.

Resmi kurdan enflasyonu engellemek için sağlanan ucuz doların İran'da sanayisizleşmeyi teşvik ettiği, enflasyonu önlemek amacıyla piyasaya ucuz ithal ürünlerinin girmesine neden olduğu, İran'ın ithalatının artmasına yol açtığı görülmektedir. İran'ın 2001 yılında 18 milyar dolar olan ithalatı, 2017 yılında 60 milyar dolar civarına çıkmıştır. Kaçak ithalat rakamlarının buna dahil edilmesi durumunda bu rakamın 85-90 milyar dolar civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu rakamlar, İran gibi kapalı bir ekonomi için oldukça yüksek olup, ülkedeki bütçe açıkları, kronik enflasyon, devalüasyon sarmalını açıklamakta yardımcı olmaktadır. Ayrıca, kamuoyunun da resmi kurdan döviz tahsisleri konusunda bölünmesine yol açmaktadır. Örneğin, dini seyahatler amacıyla yurt dışına gitmek isteyenlere resmi kurdan sağlanan dövizler sık sık eleştirilmekte ve muhafazakar/reformcu çatışmasını beraberinde getirmektedir.

Tüm bunların neticesinde güçsüz özel sektör tarafından sürekli talep edilse ve hükümetler tarafından birbiri ardına yapılan açıklamalarla tek kura geçileceği belirtilse bile, ekonominin içinde bulunduğu yapısal sorunlardan dolayı tek kura geçişte bir ilerleme sağlanamamaktadır. Önümüzdeki dönemde de, başta vergi toplama olmak üzere birçok alanda kapsamlı reformlar yapılmadığı sürece bu kronik sorunun devam edeceği öngörülmektedir.

11. İran'da Yolsuzluk Yaygın mıdır?

İran'a yatırım yapmayı planlayan veya işleten şirketler çok yüksek bir yolsuzluk riski ile karşı karşıyadır. Güçlü bir politik himaye, kayırmacılık ve kronizm sistemi, ekonominin tüm sektörlerini etkilemektedir. Kayıt dışı ödemeler ve rüşvet genellikle kamu hizmetlerine erişim, ithalat izni veya kamu sözleşmelerinden haksız pay almak için kullanılabilir. Ruhani hükümeti yolsuzluğu azaltma ihtiyacını ele almasına rağmen, İran Devrim Muhafızları Ordusu (DMO) ve yargı dahil olmak üzere kilit devlet kurumlarına yeterince baskı yapamamakla eleştirilmektedir. Hem kamu hem de özel sektörde yolsuzluğun önlenmesi için birçok mevzuat bulunsa da, bu düzenlemeler etkin bir şekilde uygulanmamakta ve bu suçlar genellikle cezasız kalmaktadır.

Şirketlerin lisans ve kamu hizmeti alma süreçlerinde yolsuzluk uygulamalarının yaygın bir şekilde görüldüğü iş dünyası temsilcileri tarafından sıklıkla dile getirilmektedir. Kamu hizmeti almak için rüşvet veya diğer adlar altında ödemeler yaygın bir şekilde duyulmaktadır. Kötü yönetim ve yolsuzluk uygulamalarının devletin sunmuş olduğu hizmet kalitesini oldukça aşağıya çektiği görülmektedir. Devletin işe alım ve sözleşme uzatma uygulamalarında liyakattan ziyade politik ve dini bağlılıkların önemli olduğu bilinmekte olup, bu durum kamuoyunda sıkça eleştirilmektedir. Devlet sistemindeki ikili yapı nedeniyle, kamu hizmetleri sunulsa bile, diğer devlet aktörlerinin bu hizmetlerin sunumunu engelleyebildiği ifade edilmektedir.

Ülkedeki rantiyer ve üretimi caydırıcı ekonomik yapı nedeniyle kentsel rant uygulamalarına yönelimin bulunduğu görülmektedir. Genel anlamda mülkiyet haklarının korunduğu görülse de, kamu mülkiyetinde bulunan arazi ve binaların tahsisinde büyük ölçekli yolsuzluk uygulamalarına rastlanabilmektedir. Örneğin 2016 yılı Ağustos ayında Tahran Belediye Başkanı ve Kent Konseyi yetkililerine ilişkin ortaya çıkan ve boyutunun 702 milyon dolar olduğu belirtilen skandalda, içinde apartman ve villaların da bulunduğu 1,1 milyon m²'lik kamu mülkiyetindeki arazinin Kent Konseyi üyeleri, hükümet yetkilileri ve Belediye Başkanı'na yakın bazı kişilere çok düşük fiyatlarla devredildiği ortaya çıkmış, yapılan soruşturmanın üstü örtülmüştür.

Rantiyer ekonomik yapıyı özendirici İran ekonomisinde yasadışı inşaat izinleri almak için de müteahhitlerce rüşvet verilmesinin yaygın olduğu belirtilmektedir. Devlet bankaları veya özel bankaların da üretici ve yatırımcılara sağladığı kredilere erişim için siyasi bağlantıların ve rüşvet uygulamalarının bulunduğu dile getirilmektedir. Vergi idaresi denetimleri sırasında da yetkililerin sıklıkla rüşvet uygulamalarına başvurduğu, bu uygulamaların da siyasi ve dini bağlantısı olmayan ve rejime aidiyeti düşük firmalara yöneldiği belirtilmektedir.

Gümrük idarelerinde de yolsuzluk uygulamalarının yaygın olduğu belirtilmektedir. İran'ın sınır yönetimi uygulamalarında şeffaflığı sağlayabilecek mevzuat altyapısından yoksun olduğu görülmektedir. İthalat ve ihracat işlemleri için kayıt dışı ödemeler yapılarak gerekli izinlerin alınabildiği belirtilmektedir. Ayrıca, DMO veya Dini Lider'e bağlı vakıflar olan Bonyad'lar için pazarın bir kısmı tahsis edilmiş olup, döviz tahsisleri ve gümrük işlemlerinin bu kurumlar için önemli oranda esnetildiği görülmektedir. Devrim Muhafızları'nın ülke çapında 50'den fazla sınır kapısı olduğu dile getirilmektedir. Ahmedinejad döneminde Devrim Muhafızları'nın yaptığı kayıt dışı ithalat, "yasal kaçakçı kardeşlerimiz" kelimeleriyle ifade edilmiştir. Yaptırım dönemlerinde bu yapıların hızlı bir şekilde büyüdüğü ve gelişmekte olan özel sektörü saf dışı ederek yerlerine geçtiği bilinmektedir. Devrim Muhafızları'nın en etkili olduğu sektörler, silah, ilaç, narkotik maddeler ve ham maddeler olarak ifade edilmektedir.

İran'da kamu alımlarında da yaygın bir yolsuzluğun olduğu görülmektedir. İhale üstlenme ve lisans almada genel olarak rejimle bağlantılı firmalara kolaylıklar sağlandığı, hatta Devrim Muhafızları şirketlerinin ihalesiz şekilde işler üstlenebildiği bilinmektedir. Bu şirketlerin genelde ön yüzünde Devrim Muhafızları ile alakalı olmadığı görülmesine rağmen, derin bağlantıların incelenmesiyle firmaların Devrim Muhafızlarıyla bağlantılı olabildiği anlaşılmaktadır.

Ülkede doğal kaynakların yönetiminde de yaygın yolsuzlukla karşılaşıldığı görülmekte olup, genel olarak rejime yakın kişilerin özellikle aracılar olarak komisyon bazlı çalıştığı ifade edilmektedir. Örneğin, aracı olarak çalışan Babek Zencani, İran Petrol Bakanlığı adına yaptığı satışlardan elde ettiği aracılıkla 2,7 milyar dolarlık bir servet oluşturmuştur. Zencani bu faaliyetlerinden dolayı idama mahkum edilmiş ve cezası yüksek mahkeme tarafından onaylanmıştır. Zencani mahkemede yaptığı savunmada İran'ın ambargoları aşmasına yardımcı olduğunu vurgulamış, petrol satışlarını İranlı devlet adamlarının desteği ve bilgisiyle yaptığını belirtmiştir.

İran'da yolsuzlukla mücadele için şer'i ve örfi hukukta çok sayıda düzenleme bulunmaktadır. Yeryüzünde bozgunluk yaratma suçunun cezası olarak idam hükmü yolsuzluk suçlarına karşı uygulanabilmektedir. Özel sektörün iltimasla iş üstlenmesi, mülk edinmesi veya lisans sağlaması gibi uygulamalara ilişkin de mevzuat hükümleri bulunmaktadır. Devlet görevlileri, Bakanlar, Devrim Muhafızları yetkililerinin düzenli mal bildirimine ilişkin zorunlulukları bulunsa da, uygulamada bu sürecin etkili işleyip işlemediği hususunda tartışmalar mevcuttur. Hatta İran, Birleşmiş Milletler Yolsuzlukla Mücadele Konvansiyonu'na taraftır. Tüm hukuki düzenlemelere rağmen, yolsuzlukla mücadele, önce politika süzgecinden geçip politik olarak uygun görülürse yapılabilmekte, birçok konuda mahkemelerin kararlarını Devrim Muhafızları veya istihbarat kurumları değiştirme yönünde baskı yapmaktadır.

Ülkede yolsuzluk tartışmalarının daha çok reformcu ve muhafazakar kanadın birbirini zayıflatmak için taktiksel bir şekilde kullanıldığı görülmekte, her iki tarafın da yolsuzluğa bulaşmakla ilgili sorunları bulunmakta, iki taraf için de gerçek bir yolsuzlukla mücadele eylem planından söz edilememektedir.

Sonuç olarak, İran'da verimli çalışan bağımsız yargı, sivil toplum, basın ve denetim mekanizmalarının bulunmaması önümüzdeki dönemde de ülkedeki yolsuzluk uygulamalarının tüm yolsuzlukla mücadele söylemlerine rağmen önlenemeyeceğini ve ülkedeki iş ve yatırım ortamındaki bozuk görünümün bir parçası olarak kalmaya devam edeceğini göstermektedir.

12. İran'da Kayıt Dışı Ekonomi Yaygın mıdır?

İran'da vergi sistemi oldukça zayıf bir şekilde yapılanmıştır. Dini lidere bağlı tüm kurum ve kuruluşlar (Bonyadlar), devlete ait veya yarı-bağımsız iktisadi teşebbüsler vergiden muaftır. Bunlardan biri, tüm inşaat ve müteahhitlik sektörüne hakim olan ve aynı zamanda hükümetin politika kararlarında etkili olan Devrim Muhafızları'nın sahibi olduğu 130.000 kişilik güçlü şirket Khatam al-Anbiya İnşaat Merkezi'dir. Devrim Muhafızları'nın ülkedeki kayıt dışı ekonomiyi yöneten en önemli unsur olduğu belirtilmektedir.

İran'da vergi oranları KDV'de %9, Kurumlar Vergisi'nde %25'tir. Gelir vergisinde ise kademeli bir artış bulunmakta olup %0, %10 ve %20 şeklinde uygulanmaktadır. Her yıl Meclis tarafından belirlenen rakamın altında kalan çalışan maaşları vergiden muaf tutulmaktadır. Çalışanların yaklaşık yarısının bu sayede gelir vergisi ödemediği görülmektedir. Ayrıca, temel gıdalar, tıbbi ilaçlar, tarım ürünleri ve el sanatları KDV'den muaftır. İran'da toplanan tüm vergilerin 25-35 milyar dolar civarında olduğu, bunun da GSMH içinde %6-8 civarında bir orana tekabül ettiği, bu oranla İran'ın vergi toplamada oldukça geride kaldığı, bütçe gelirlerinin yoğunlukla petrol gelirlerinden oluştuğu görülmektedir.

İran Hazine ve Ekonomik İşler Başkanlığınca 2017-18 döneminde hükümetin denetiminde olmayan ve vergi vermeyen ekonomik hacmin ekonominin %36'sına tekabül eden 34,5 milyar dolar olduğu açıklanmıştır. İran Döviz Kaçakçılığı ve Kaçak Mallarla Mücadele İdaresi tarafından ise ülkeye kaçak giren malların 2013-14'te 25, 2014-15'te 19,8, 2015-16'da ise 12-13 milyar dolar olduğu belirtilmiştir. İran Maliye Bakanlığı, ülkedeki verginin 1/4'ünün toplanmadığını açıklamıştır. Aynı idare tarafından kayıt dışı ekonominin 2,5 milyar dolar vergi kaybına yol açtığı, bunun da ülke vergi gelirinin %35'lik kısmının aşınmasına neden olduğu belirtilmiştir. İran'da 2016 yılında kayıt dışı ekonominin %20-35 arasında olduğu tahmin edilmektedir.

Ekonomideki kayıt dışılık nedeniyle istatistikler sorunlu olmakta, resmi rakamlar İran ekonomisinin gerçek hacmini ve ihracat-ithalat değerlerini yansıtmamaktadır. Güvenilir veri yokluğu, ekonomik planlama ve anlamlı ekonomik reform hamlelerini neredeyse imkansız hale getirmektedir. Ülkenin vergi altyapısının da çağın gerisinde kaldığına ilişkin yorumlar yapılmaktadır.

Basına yansıyan bir haberde, İran Ulusal Vergi Kurumu Başkanı tarafından ülkedeki 300 bin Riyal milyarderinden en az yarısının herhangi bir vergi formu dahi doldurmadığı ifade edilmiştir. Ülkede her yıl, tıp doktorlarının 523 milyon dolar, avukatların ise 900 milyon dolar civarında vergi kaçırdıkları belirtilmiştir. İran'da boş hanelerin vergilendirilmesi gerekli olmasına rağmen 2 milyon hanenin vergilendirilmemesi de diğer bir konudur. Bunun dışında sinema sanatçılarının bir kısmı da yine vergilerden muaf tutulmaktadır. Banka hesaplarına vergi muafiyeti bulunması, özel

okullardan vergi alınmaması, basım-yayım faaliyetlerindeki muafiyetler, belirli malların ihracatında muafiyetler, serbest bölgelerde muafiyetler diğer vergi kaçırılan alanlar olarak haberde ele alınmıştır.

Ülkedeki 100-140 milyar dolar arasında olan kayıt dışı ekonomik hacmin ne kadarında Devrim Muhafızları'nın etkisi olduğu bilinmemektedir. Bununla birlikte, Devrim Muhafızları'nın kayıt dışı ekonomide en önemli aktör olduğu konusunda birçok kişi hemfikirdir. Devrim Muhafızları'nın kayıt dışı ekonomiden edindiği kazanç sayesinde Meclis'teki milletvekillerinden ve yürütmeden bağımsız kalabilmesi sağlanmaktadır. Bu gelirlerle ayrıca yurt dışındaki kukla savaşıçılara para aktarılabilir. 2000'li yılların başında Cumhurbaşkanlığı adaylığı sürecinde gözüaltına alınan reformcu Mehdi Kerrubi, Devrim Muhafızları'nın izinsiz gümrük kapılarını tartışmaya açmış, Ahmedinejad ise bu konuda Devrim Muhafızları'nı "yasal kaçakçı kardeşlerimiz" olarak nitelmiştir. Devrim Muhafızları'nın İran'da kara, hava ve deniz sınırlarını koruyan yapı olması nedeniyle tüm liman, havalimanı ve ülkeyi diğer ülkelere bağlayan yolların denetimini bu yapı sağlamakta, bu durum Devrim Muhafızları'nın yasa dışı ürün getirmesini veya yurt dışına akaryakıt kaçakçılığı işlemlerine aracılık etmesini kolaylaştırmaktadır. İran Gümrük İdaresi ve İran Meclisi'ne göre ülkeye her yıl yasa dışı yollardan getirilen ürünün mali değerinin 20-30 milyar arasında olduğu belirtilmektedir. Ülkeden her yıl ülke içi tüketimin %15'ine denk gelecek şekilde 7 milyar dolarlık akaryakıt kaçakçılığı da olduğu ve Devrim Muhafızları'nın bilgisi dışında bu büyüklükte bir kaçakçılığın organize edilemeyeceği dile getirilmektedir.

Sonuç olarak, ülkedeki kayıtdışı ekonominin gerek ikili devlet yapısı gerek ülkenin savunma doktrininde önemli yer tutan yurt dışındaki kukla savaşıçılara para aktarılmasındaki önemi nedeniyle önümüzdeki dönemde de yaygın bir şekilde var olacağı, ülke içinde düzgün işleyen bir piyasanın oluşmasını engelleyeceği, bazı yapılar için haksız rekabet kaynağı olacağı, Meclis'in ve yürütmenin kayıt dışı ekonominin kayıt altına alınmasına ilişkin çalışmalarının önümüzdeki dönemde de etkili bir sonuca ulaşmayacağı düşünülmektedir.

13. İran'da Su Krizi Var mıdır?

İran'da uzun yıllardır önemli bir kuraklık ve buna bağlı olarak su krizi yaşanmaktadır. Yolsuzluk, kötü yönetim, sulama tekniklerindeki hatalı uygulamalar, etkili çalışan demokratik mekanizmaların eksikliği gibi nedenlerden dolayı ülke nüfusunun önemli bir kısmının yoğun su stresi yaşadığı belirtilmektedir. Ülke yönetiminin başındaki Dini Lider'in vurguladığı başta tarımsal ürünlerde olmak üzere kendine yeterliliği ön plana çıkaran ve "Direniş Ekonomisi" adı verilen ekonomik modelinin ise su kaynaklarının kullanımında önemli sıkıntıları beraberinde getirdiği bilinmektedir.

İran'ın yaşadığı su krizinin önemli iç ve dış siyasal yansımaları bulunmaktadır. Ülke içinde birçok eyalette gerek tarımda kullanılmak üzere gerek temiz içme suyuna erişimde karşılaşılan sorunlar nedeniyle şiddet boyutuna varan isyanlar çıkabilmektedir. Su stresi yaşayan nüfusun önemli bir kısmının İran'ın nüfusunun yarısını teşkil eden azınlık bölgelerinde olması, soruna etnik bir boyut da katmaktadır. Tarım alanları açmak amacıyla gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda ortaya çıkan ormansızlaşmanın ülkedeki flora ve fauna çeşitliliğine zarar verdiği görülmektedir. Ayrıca, ülke içindeki tarımsal nüfusun su kaynaklarına erişememesinden dolayı göç ettiği, sosyolojik yapının

hızlı bir değişim gösterdiği, göçler nedeniyle şehir nüfusunun hızlı bir şekilde arttığı, göçle gelen nüfusa yeni istihdam alanları açılmadığı için bu nüfusun önemli bir istikrarsızlık unsuru olduğu ifade edilmektedir.

İran'ın karşılaştığı çevre sorunlarına ilişkin özellikle eğitilmiş gençler arasında önemli bir tepki doğmuş durumdadır. Ülkedeki çevre bilincinin hızla yükseldiği 2009 yılındaki ideolojik yeşil hareketten ziyade ekolojik bir yeşil hareketin ortaya çıkmaya başladığı, bu hareketin hızlı bir yükseliş eğiliminde bulunduğu görülmektedir. Rejimin ise yeşil harekete giderek artan düzeyde sertlikle yaklaşmasına rağmen eleştirilerini de gözardı etmeyerek çevre sorununun çözümüne yönelik çalışmaları kısmen de olsa hayata geçirmeye başladığı görülmektedir.

Gelinen noktada İran su krizinin birçok farklı etkeni barındıran karmaşık bir yapısının bulunduğu, bunun yalnızca İran içinde değil, bölgede de önemli etkilerinin olabileceği değerlendirilmektedir. ABD tarafından İran'daki su krizine ilişkin düzenlenen bir panelde, İran'daki kişi başına düşen su oranının 1979 yılında gerçekleşen İslami Devrim'den bu yana yarı yarıya azaldığı, içilebilir su talebinin ise ülkenin büyük bölümünde arzdan 1/3 oranında yüksek olduğu ifade edilmektedir. Sri Lanka merkezli Uluslararası Su Yönetimi Enstitüsü tarafından yapılan açıklamada, İran nüfusunun %90'dan fazlasının yüksek veya çok yüksek su stresi yaşayan nüfusu oluşturduğu, bunun küresel ortalamasının iki-üç katı rakamlara denk geldiği, İran'ın dünya nüfusunun %1'ine ev sahipliği yapmasına rağmen, dünya temiz su kaynaklarının yalnızca %0,3'ünün ülkede bulunduğu belirtilmektedir. Dünya Kaynaklar Enstitüsünün bir tahminine göre, İran'ın önümüzdeki 20 yıl içinde yüksek stresli su sıkıntısı yaşayan ülkeler arasında olacağı belirtilmektedir. İslam Devrimi'ni takip eden yıllar içinde nüfusun 34 milyondan 80 milyonun üzerine çıkmasının ana etken olduğu bu rakamlara, ülkenin düşük yağış kuşağında bulunması da eklenmiştir. Son 15 yılda yaşanan kuraklığın da İran'daki su krizini derinleştirdiği görülmektedir.

Ülkeye yönelik uluslararası yaptırımlar nedeniyle kendine yeterliliği ana ekonomik model olarak belirleyen İran'da tarımsal üretimin hızlı bir şekilde artırılmasına çalışıldığı görülmektedir. İranlı yetkililer bugün buğday gibi stratejik ürünlerde kendine yeterliliğe erişildiğine ilişkin övünç dolu açıklamalar yapmaktadır. Bununla birlikte, tarımsal üretimde kendine yeterliliğin ülkedeki ormansızlaşmayı artırdığı, flora ve faunaya zarar verdiği, İslam Devrimi'nden bu yana ülkedeki biyoçeşitliliğin %85 azaldığı gibi yorumlara rastlanmaktadır. Sektörün ülke su kapasitesinin %92'sini kullandığı tahmin edilmektedir. İranlıların kültürel olarak çok su gerektiren süt ürünleri, et, mısır ve pirinç gibi ürünleri tüketmeyi sevmesi sorunu derinleştirmektedir. Tarımsal alanlarda su kullanımının etkili bir şekilde yapılmadığı, vahşi sulama yöntemlerinin kullanıldığı, toprağın tuzlanması gibi süreçlerle karşılaşıldığı, ürün çıktısı başına sektördeki su kullanımının dünya ortalamasının %30 üzerinde olduğu görülmektedir. Merkezi bir su yönetim politikasının olmamasının tarımda kullanılan sulama tekniklerinin başında yer altı sularının kullanımını getirdiği görülmektedir. İslam Devrimi'nden önce ülkede 80 bin civarında olduğu tahmin edilen yer altı sularının çekilmesiyle yapılan tarımın, bugün 330 bini kaçak olmak üzere 650 bin kuyuyla yapıldığı belirtilmektedir. Bu durum, ülke çapında göçükler ortaya çıkmasına neden olmakta, Tahran gibi şehirlerin etrafında devasa boyuttaki göçükler sıkça fotoğraflanmakta ve sosyal medyada paylaşılmaktadır.

Hane halklarının da su tüketimi konusunda bilinçsiz davrandığı görülmektedir. Öyle ki, İranlı bir hane halkının su kullanım oranı dünya ortalamasının %70 üzerindedir. Bu oran en kalabalık şehir olan Tahran'da daha da artmaktadır. Ülkede ortalama kişi başı su tüketimi günlük 250 litre iken, Tahran'da bu rakam günlük 400 litredir. İranlıların suya ilişkin genel inancı, dini motiflerden etkilenmekte, bu durum çiftçilerin ve hane halkının su tüketim alışkanlıklarının değişmesini engellemektedir. İran Devleti'nin birçok konuda olduğu gibi su konusunda da dünyada en kapsamlı sübvansiyonları uygulayan ülkelerin başında gelmesi ülkedeki su krizini derinleştirmektedir. Halen İran'da etkili bir abonelik sistemi yoktur. Suyun fiyatı devletin sağlamış olduğu sübvansiyonlar nedeniyle ya yoktur ya da oldukça azdır. Bu durum, ülkedeki su kaynaklarının israfını da beraberinde getirmektedir.

İran'daki su altyapılarının da önemli oranda eskimiş olduğu, rejim tarafından bu altyapıların yenilenmesine yeterince kaynak aktarılmadığı, bu durumun altyapıdan sızan sulara önemli kaçaklara neden olduğu, bu kaçığın boyutunun 1/3 oranında olduğu görülmektedir. Şehir su şebekelerinde suya talebin yüksek olduğu dönemlerde sık sık kesintilerle karşılaşılabilir. Bu durum, ülkede hidrofor kullanımını ve su depolamayı artırmakta ve bir kısır döngünün oluşmasına neden olmaktadır. Apartmanlarda şehir şebekesinde yeterli su basıncı olmamasından dolayı üst katlara su çıkarmakta, bulaşık veya çamaşır makineleri basınç olmamasından dolayı çalışmamaktadır. Bunun doğal sonucunda hidroforlaşma giderek hızlı bir şekilde artmaktadır.

Ülkedeki su krizini derinleştiren bir diğer etmen ise kötü yönetim ve yolsuzluk olarak gösterilmektedir. Müteahhitlik sektöründe etkili bir güç olan Devrim Muhafızları'nın Hatem Al-Anbiya şirketine verilen ihaleler ile İslam Devrimi'nden bu yana yılda ortalama 15 olacak şekilde 600'den fazla baraj yapılmıştır. Devrim öncesinde 7 tarihi baraj, 14 de modern barajın olduğu İran'da, Devrim'den sonra yapılan baraj sayısının yüksekliği dikkat çekicidir. Gerek kuraklıktan dolayı gerek hatalı planlamalar neticesinde bu barajların önemli bir kısmının kullanılmadığı görülmektedir. Barajların suyun yanı sıra hidro-elektrik üretiminde de verimsiz olduğu belirtilmektedir. Bu barajların çevreye verdiği zararların yanı sıra nüfusun önemli bir kısmının da marjinalize edilmesine yol açtığı değerlendirilmeleri bulunmaktadır. Yapılan barajlar ve hatalı su kullanımı nedeniyle Şiraz'da bulunan Bakhtegan Gölü 10 yıl önce kurumuştur. Urumiye Gölü ise kurumaya yüz tutmuş durumda olup, 15 yıl içinde yüzey alanının %90 küçüldüğü belirtilmektedir. Hükümetlerin uyguladığı popülist politikaların da çevre sorunlarını derinleştirdiği görülmektedir. Başta su ihtiyacı yüksek demir-çelik gibi sanayilerin İsfahan gibi yanlış bölgelerde konumlandırıldığı bilinmektedir. Bugün İran'da zaten güçlü olan lobilerin etkisiyle tüm sektörlerdeki paydaşların su konusunda ülke genel çıkarına hitap etmeyecek de olsa lobi yaptığı görülmektedir. Örneğin 2018 yazında İsfahan Eyaleti'nin tüm vekilleri eyaletin su sıkıntısına hükümet tarafından etkili çözüm sağlanmadığı gerekçesiyle istifa etmiştir. İsfahan Ticaret, Sanayi ve Madenler Odası ise hazırladığı bir raporda, Zayandeh-Roud Havzasında yaşayan insanların %40'ına tekabül eden 2 milyon insanın karşılaşılan su krizinden dolayı gelirlerinden olacağını açıklayan bir rapor yayımlamıştır. Diğer eyaletlerde de benzer sorunlar ve lobilere rastlanmaktadır. Birçok eyalette vatandaşlar tarafından suya ilişkin şiddete varacak şekilde eylemler yapılabilmektedir.

Bunların sonucunda ortaya çıkan göçlerin İran'ın demografik ve sosyolojik yapısını önemli ölçüde değiştirmesi beklenmektedir. Tarım sektörü İran'da toplam istihdamın %17'sini karşılamaktadır. Tarım eski Bakanı İsa Kalantari'nin 2015'te ifade ettiği şekilde, ülkede önümüzdeki 25 yıl içinde 50 milyon insanın kuraklık ve su sıkıntısına bağlı sebeplerle göç etmek zorunda kalacaktır. Kimi raporlara göre, halihazırda 16 milyon İranlı su sıkıntısına bağlı olarak ülke içinde yer değiştirmiş durumdadır. Su sıkıntısının başta Arap ayrılıkçı hareketinin aktif olduğu Basra Körfezi kenarındaki Huzistan eyaleti ile ülkenin Güneydoğusundaki Beluç etnik grubunun yaşadığı bölgeler olmak üzere, etnik olarak marjinalize olmuş grupların yaşamları üzerine de önemli etkileri olabileceği ve bu grupların daha önceki eylemlerinde olduğu gibi, sisteme yönelik tepkilerinin su sıkıntısı üzerinden yansıyabileceği değerlendirilmektedir.

Gelinen noktada ülkede, kurumuş göller ve nehirler, su isyanları, suya erişemediği için yerinden olmuş insanlar, Meclis'te eyalet milletvekillerinin toplu istifası, kurumuş nehirler üzerindeki iskanların bu yıl Şiraz'da gerçekleşen sel felaketi gibi can ve mal kayıplarına neden olması İran'ın günlük tartışmaları haline gelmiştir. Ulusal Su Günü'ne katılan bir konuşmacının ifade ettiği gibi, 5 yıl içinde su tüketiminin %20, 15 yıl içinde ise %40 azaltılmaması durumunda İran'ın istikrarı önemli ölçüde zedelenecektir.

14. İran'ın Yabancı Yatırım Çekmekte Zorlanmasının Sebepleri Nelerdir?

İran, 1979 yılında rejim değişikliğine uğradığında, güçlü bir petrol endüstrisi ve çoğu tarım sektöründe faaliyet gösteren orta boy işletmelerden oluşan özel sektöre sahip iken, Irak ile 8 yıl süren savaş ve Devrimin etkileri ile bu tablodan uzaklaşmıştır. Devrimi izleyen yıllarda çiftlikler, şirketler ve bankalar devletleştirilmiş ve dünyadaki eğilimin aksine yabancı sermaye yasaklanmıştır. Dolayısıyla İran ekonomisi tek mallı-tek boyutlu bir düzen kazanmıştır. Halen ihracat fazlası olan İran'da 12.11.1985 tarihinde yayınlanan tek maddelik bir yasa ile karşılıklılık şartına bağlı olarak yabancı şirketlerin pazarlama ve satış ofisi açmaları hakkındaki yasak kaldırılmıştır. 1993 yılında Serbest Bölgeler Kanunu, Haziran 2002 yılında ise, yeni Yabancı Yatırım Teşvik Kanunu yürürlüğe sokularak yabancı sermaye ülkeye çekilmeye ve özel sektöre dinamizm kazandırılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte, uluslararası alanda İran'ın sürekli olarak siyasi krizlerle karşılaşması ve takip eden yaptırımlar nedeniyle İran'da gelişmekte olan ülkelere benzer şekilde yabancı yatırım çekilmesinde zorluklarla karşılaşmıştır. Yaptırımların üstesinden gelebilmek için petrole dayalı sanayi altyapısını çeşitlendirmeye çalışan İran, ülke içinde kendine yeterli bir ekonomik altyapı oluşturmak için çalışmalar gerçekleştirmektedir. Yapılan çalışmalar sonucunda ilaç sanayi ve nanoteknoloji gibi bazı alanlarda önemli kazanımlar sağlayabilmiştir. Örneğin Yezd'de bulunan Yüksek Teknoloji Sanayi Bölgesi önemli sanayileşme çalışmalarının yapıldığı bir merkez haline gelmiştir.

Ocak 2017'de onaylanan 5. Kalkınma Planı'nda İran'ın beş yıl içinde 325 milyar dolar yabancı yatırım çekmesi öngörülmüştür. Halbuki, İran'ın geçmiş 10 yıldaki performansına bakıldığında yılda ortalama 3 milyar dolar civarında yabancı yatırım çekebildiği, bu rakamın da yıllar içinde dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. Ülkemizle aynı dinamiklere sahip bir ülke olan İran, ülkemizin beşte biri oranında yabancı sermaye çekebildiği görülmektedir. Bu durumun nedeni, ülkenin iç ve dış politikasından kaynaklanan yapısal sorunlardır. Ülkenin yabancı sermaye çekebilmesinin önündeki en önemli engeller aşağıda gösterilmektedir.

Ülkede düzenleyici enflasyon olarak adlandırılan yoğun mevzuat değişiklikleri oldukça yaygın, ani ve beklenmedik şekilde gerçekleşmektedir. Örneğin, süt ve süt ürünleri sektöründe hükümet tarafından süt için bir tavan fiyat belirlenmiş, firmaların neredeyse hiç kâr etmeden süt satmaları beklenmiştir. Bunun üzerine firmalar, süt satmak yerine yoğurt ve peynir gibi ürünler üretmeye başlamış, sütte piyasada arz açığı olurken, peynir ve yoğurtta arz fazlası oluşmuştur. Aynı şekilde, bazı yabancı firmalara, pazara hakim olduğu eyaletlerdeki pazar payını azaltması, pazar payının olmadığı eyaletlere açılmaya zorlanması gibi uygulamalar bulunmakta olup, bu düzenlemenin gizli amacının ise İranlı yerli üreticilerin yabancı yatırımlara karşı kollanması olduğu belirtilmektedir. Bununla birlikte, bazı korumacı önlemlerin pazardaki yabancı yatırımların da yararına olduğu görülmektedir.

İkili hükümet yapısı ve ekonomik çıkarlar için çatışan farklı grupların etkileri nedeniyle yabancı firmaların matematiksel ve herkese uygulanan bir mevzuat altında iş yapabilmesinin yerine, ülke içindeki tanıdıklarıyla ilerlemeye çalışması gerekmektedir. Bu durum ise, yabancı yatırımlara güven vermemektedir. İran'da devlet ve hükümet halkın gözünde bir görülmekte, devlette devamlılık ilkesinin işleminde sıkıntılara rastlanmaktadır. Görüşme yapılan yatırımcıların bazıları, Ahmedinejad döneminde kendilerine sağlanan bazı teşvikleri Ruhani Hükümeti döneminde alamadıklarını, görüşme yaptıkları kamu görevlilerinin "Sana teşviği hangi devlet verdiyse, git teşviği ondan al." dediğini aktarmıştır. Ayrıca, bazı grupların vergi imtiyazları olması, pazar paylarının bir kısmının bu gruplara tahsis edilmesi, döviz tahsisi, hammadde getirilmesi, gümrük işlemlerinde öncelik sağlanması gibi uygulamalarda bu grupların üstün olması, rekabetçi bir pazar yerine korumacılığın egemen olmasına neden olmakta ve yabancı yatırımları ürkütmektedir.

Ülkede mali ve finansal altyapı zayıf bir görünüm arz etmektedir. Ülke içinde kredi alabilmek için rüşvet ve komisyon gibi uygulamalar yaygın şekilde işletilmektedir. Hükümetin veya ülkedeki finans sektörünün uluslararası alandan kredi kullanamaması yatırım yapacak firmaların kredi olanaklarını kısıtlamaktadır. Ülkeye yapılacak yatırımlarda da piyasa kuru yerine resmi kur veya NİMA kurundan döviz bozdurulması zorunluluğu da firmaların kur zararına katlanmasını beraberinde getirmekte ve firmaları daha yolun başında caydırabilmektedir.

İran'ın Dünya Ticaret Örgütü üyesi olmaması gümrük tarifelerini istediği zaman, istediği oranda değiştirmesine izin vermektedir. Bu durum, İran'ın ticaret ortaklarının da İran'a karşı ticari önlemler almalarını beraberinde getirmekte, ihracat yapmak amacıyla ülkeye gelen firmaların istikrarsız bir dış ticaret rejimi altında pazar kayıpları yaşamasına neden olabilmektedir. Özellikle yaptırımlar döneminde ham madde veya aramalı için döviz tahsisatı taleplerinde İranlı üreticiler korunmakta, yabancı yatırımlara istenen koruma sağlanamayabilmektedir. Ülke içine yönelik satış yapan firmaların ise, kâr transferi yaparken farklı döviz kurları nedeniyle sorunlarla karşılaştığı görülmektedir.

İran ekonomisi kötü yönetim nedeniyle zayıf bir ekonomik görünüm sergilemektedir. Son on yılda hane halkının tüketim gücünün 1/3 oranında aşındığı tahmin edilmektedir. İran Hükümetinin temel tüketim ürünlerine resmi kurdan tahsis yapması ise katma değer oranı düşük olan bu ürünlerin ticaretinin güçlenmesini beraberinde getirmiş, katma değerli ürünlerin üretimi ise ülke içinde düşük kalmıştır. Yabancı yatırımcının bir ülkeye yatırım yaparken ülkenin ekonomik

görünümündeki iyileşme, tüketim kültürünün yaygınlığı, gümrük tarifelerini aşma gibi unsurlar önemlidir. İran'da ise negatif bir görünümde olan tüketim gücünün azalması nedeniyle yabancı yatırımlar ülkeye yeterli ilgiyi göstermemektedir. Ayrıca, zayıf ekonomik görünümün bir parçası olarak enflasyon ise kronik ve inatçı bir görünüm sergilemekte, yabancı yatırımların kur etkisini üretim ve kâr transferinde her zaman üzerlerinde hissetmesine neden olmakta, tüketim gücünün azalmasına ayrıca katkıda bulunmaktadır.

İran'da yabancı yatırımların yerli firmalarla rekabetinde İran mahkemelerinin uluslararası standartlarda karar vermediği durumlara sıklıkla rastlanmaktadır. Özellikle siyasi destekli ekonomik güç odakları ile yabancı yatırımcıların çekiştiği davalarda mahkemelerin İranlı firmaları koruduğu görülebilmektedir. Ayrıca, İran'da uygulanan hukuki altyapının Fransız Hukuku ile Şeriat Hukuku karışımı olduğu, uygulamaların bazen birbiriyle çeliştiği, hakimlerin yorumlarının da yeknesak olmadığı görülmektedir. Son olarak İran'da, yerli firmaların bile büyümelerinin bir sınırı olduğu, belirli bir noktayı geçtikten sonra bu firmaların sistematik baskılarla devlet tarafından veya devlete yakın odaklarca ele geçirildiği sıklıkla ifade edilmektedir.

Sonuç olarak İran'ın yaptırımlar ve para transferlerinde karşılaşılan sorunlar, ülke içindeki siyasi destekli ekonomik aktörlerin tekeli uygulamaları, devletin ekonomideki ana karar alıcı, gelir ve rant dağıtıcı yapıda olmasından dolayı rantiyer ekonominin yaygınlığı, yolsuzluk, zayıf ekonomik görünüm, yatırımların yapılsa bile sağlanacak altyapı hizmetlerinin uzun zaman alması, reklam yapmada yabancı yatırımların İranlılara karşı dezavantajları gibi hususlar nedeniyle İran'a yabancı yatırım çekilmesinde zorluklarla karşılaşmaktadır. Önümüzdeki dönemde de İran'ın yabancı yatırım çekme konusunda diğer gelişmekte olan ülkelerin gerisinde kalacağı öngörülmektedir.

15. İran-ABD Geriliminin Jeo-Ekonomik Arka Planı Nedir?

Türkiye ile beraber modernleşme çalışmalarını başlatmış İran'da 1925 yılında Pehlevi Hanedanı'nı kuran Rıza Şah, modern İran'ın kurucu babası olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz ve Rus nüfuz bölgelerine ayrılan İran'ın zengin petrol ve doğalgaz kaynaklarına sahip güneyi İngilizler, kuzey kısmı ise Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Savaş sonrasında ise Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) baskısıyla İngiliz ve Ruslar ülkeden çekilmiş, bununla birlikte İngilizler başta petrol sektöründe olmak üzere imtiyazlarını korumuştur. 1953 yılında İran Başbakanı Musaddık'ın petrolü millileştirmeye dönük çalışmaları sonrasında Musaddık, ABD ve İngiltere'nin düzenlediği bir darbeyle Başbakanlık'tan uzaklaştırılmış, ABD'nin güçlü desteğiyle Muhammed Rıza Şah tarafından İran, ABD ekseninde yer alan Orta Doğu'daki en etkili devletlerden birisi haline gelmiştir. Bu dönemde İran, ABD için Sovyetler Birliği'ni çevreleme (containment) stratejisinde en önemli halkalardan birisini oluşturmuştur. ABD enerji politikalarında ise İran, Suudi Arabistan'la birlikte Basra Körfezi'nin güvenliğinin sağlanmasında iki sütun stratejisindeki en önemli ayaklardan birisi olmuştur.

Vietnam Savaşı'nın getirdiği ağır yük, Bretton Woods Sistemi'nin çöküşü gibi nedenlerle ABD hegemonyasının gerilemeye başladığı, Soğuk Savaş'ın yumuşama (détente) evresine girdiği dönemde uluslararası ilişkilerde askeri kapasiteleri önceleyen yüksek politika olarak adlandırılan dönemden, insan hakları, demokrasi gibi alçak politika alanlarına doğru bir eğilim yaşanmıştır. Bu dönemde ABD Başkanı Carter tarafından İran; demokratik mekanizmaların işlemeyişi ve insan

hakları konusundaki sorunlar nedeniyle eleştirilmiştir. İran'ın Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'ndeki (OPEC) rolü aracılığıyla petrol krizlerinde önemli rol alması da, İran'ın Batılı ülkeler nezdinde yalnızlaşmasına neden olmuştur. Ülke içinde aşırı silahlanma, gelir adaletsizliği gibi nedenlerden dolayı 1979 İslam Devrimi'ne giden süreç ortaya çıkmış, Şah'ın ABD'ye iltica etmesi sonucunda Ayetullah Humeyni'nin öncülüğünde bir İslam Devleti kurulmuştur. Bu dönemde ayrıca, ABD-İran ilişkilerini günümüze kadar travmatik bir şekilde etkileyecek olan 444 gün süren ABD Büyükelçiliği'nin İranlı öğrencilerce basılması ve ABD'li diplomatların rehlin alınması sonrasında giderek artan oranda yaptırımların ilan edilmesi süreci yaşanmıştır.

Rehine Krizi sonraki dönemde İran-ABD ilişkilerini esir alan bir travmaya dönüşmüştür. İran'ın desteklediği kukla grupların Lübnan'da bombalı eylemlere girişmesi vb. sorunlar nedeniyle İran Devleti'nin ABD'deki varlıkları dondurulmuş, birbirini takip eden yaptırımlar uygulanmış, Şah Dönemi'nde etkili olan yaklaşık 2 milyon İranlı elitin ABD'ye kaçması, İran'ın ABD'ye kuşkuyla bakmasına sebep olmuştur. Tüm bu sorunlar ilişkilerin bir çıkmaza sürüklenmesini beraberinde getirmiştir. ABD, iki sütun stratejisinde oluşan gedik nedeniyle Körfez Güvenliği ve enerji politikalarında Suudi Arabistan'ın öncelendiği tek sütun stratejisine yaslanmış, bu durum Şii-Sünni veya Arap-Fars tarihsel rekabetinin getirdiği ideolojik bir ayrışmanın ABD tarafından kasıtlı olarak ortaya çıkarılmasını sağlamıştır.

Öte yandan, İran'ın Şii devlet dini olarak benimsemesi, bölgede Şii azınlığa sahip ülkeler nezdinde etkili olabilmesini sağlamıştır. Öyle ki, bu durum İran'a ekonomik gücünün ötesinde siyasi etki sağlamaktadır. Şii nüfusunun dünya enerji rezervlerinin 1/3'ünün üzerinde oturması, başta uluslararası sistemin süper gücü olan ABD'yi ve bölgedeki müttefiklerini rahatsız etmekte olup, bu durum bölgesel düzeyde iç içe geçmiş irili ufaklı karmaşık birçok koalisyonun oluşmasına neden olmuştur.

Uluslararası İlişkilerde "Hegemonik İstikrar Teorisi" adı verilen bir teori Körfez'deki ABD hegemonyasını açıklamakta kullanılabilir. Bu teoriye göre, belirli bir dönemdeki hegemon, o dönemin enerji kaynağına hükmeder ve müttefiklerini kendi trenine atlamaya (bandwagon) ikna eder. 19. yüzyılın enerji kaynağı ve sanayisinin temeli kömür iken, 20. yüzyılın enerji kaynağı ve sanayisinin temeli petrol olmuştur. Nükleer silahların büyük güçler arasında oluşturduğu dehşet dengesi nedeniyle savaşı imkansız kılması, savaşın üçüncü dünyaya transferine neden olmuş, bu dönemde Orta Doğu büyük güçlerin kuklaları aracılığıyla çekiştiği en önemli savaş alanı olmuştur. Sovyet Rusya'nın çökmesinin ardından tek süper güç olarak kalan ABD, Orta Doğu politikalarında İran Devrimi'nin etkilerini kısa sürede telafi etmiş ve yeni reelpolitike hızla uyum sağlamıştır.

Gelinen noktada, ABD'nin bölgedeki müttefiklerini başta "Enerji Karşılığı Güvenlik – Oil for Security" yaklaşımıyla ekseninde tuttuğu, enerji fiyatlarının belirlenmesinde üretim artışlarına yönelik bu ülkelere talimat verebildiği (swing producer) ve İran'ın devrimini ihraç etmesi korkusuyla bölge ülkelerini istim üstünde tutmakta olduğu görülmektedir. Ayrıca, bölgedeki istikrarsızlık, rekabetçi ABD silah sanayisi için de önemli bir pazar oluşturmaktadır.

İran'ın ise ABD'nin yıkıcı gücü ve uzun yıllardır uygulanan ambargolardan dolayı konvansiyonel silahlara erişiminin kısıtlanması nedeniyle savunma stratejisini iki unsura dayandırdığı görülmektedir. Bunlardan ilki, Müslüman coğrafyasındaki tüm Şii'lere erişmeye çalışarak, bu gruplar arasında kukla savaşçıları desteklemek ve kendisine yönelik bir saldırıda farklı coğrafyalardaki ABD çıkarlarına zarar vereceğini sürekli hissettirmek; ikincisi ise uzun menzilli füze savunma sistemleri geliştirerek ve hatta nükleer silah sanal kapasitesine erişerek ABD'ye karşı mutlak bir caydırıcılık unsuru kazanmak olmuştur. Bir ülkede nükleer enerji altyapısının tesis edilmesi, nükleer sanal kapasite adı verilen bir kapasitenin oluşumunu beraberinde getirir. Niyetlerin değiştiği anda bağımsız uluslararası uzmanlara reaktörlerin denetiminde izin verilmemesi ve nükleer zenginleştirme oranının hızla artırılması sayesinde nükleer bomba sahibi olunabilir. Bu durum, İran'ın enerji politikalarında nükleerin yerini Batılı birçok ülke için kırmızı çizgi haline getirmektedir.

Tüm bu nedenlerden dolayı Körfez Bölgesi'nde güvenlik-ekonomi-siyaset alanlarında uzun yıllara dayanan karşılıklı çıkarların istikrarsızlığı kalıcı hale gelmiştir. Kısa ve orta vadede modern sanayide ve ulaşımda petrolün yeri değişmedikçe, bölgedeki istikrarsızlığın çözümü kavuşamayacağı ve hegemonya tarafından belirlenen ve propaganda aygıtıyla desteklenen hayali ikiliklerin gölgesindeki çekişmelerin yapısal bir sorun olarak bölgenin jeopolitiğinde yer alacağı görülmektedir.

16. Enerji Devi İran'ın Nükleer Çalışmaları Ne Anlama Gelmektedir?

İran, Şah döneminden beri Nükleer Silahların Yaygınlaşmasını Önleme Anlaşması'na (NPT) taraftır. Bu anlaşma, ülkelerin nükleer silah üretmeme ve nükleer teknolojiyi barışçı amaçlarla kullanımı konusunda garanti vermesi karşılığında bu ülkelere nükleer teknolojiye sahip ülkeler tarafından teknoloji transferini ve nükleer silah sahibi ülkelerin ise kademeli olarak ellerindeki silahları azaltmalarını öngörüyordu. İran da bu anlaşmaya Şah döneminde taraf olmuş ve barışçıl amaçlı olarak nükleer silah geliştireceğini belirterek çalışmalarına başlamıştır. Bu süreçte İran Şahi'nin neredeyse Batı'nın bir kuklası gibi hareket etmesi nedeniyle Batı ülkelerinden bu süreçte bir tepki gelmemiştir. Sonrasında ise İslam Devrimi ve uzun İran-İrak Savaşı boyunca bu çalışmalar askıda kalmıştır. İran rejimi gücünü konsolide ettikçe bu çalışmalara devam etmeye başlamıştır.

İran'ın İslam Devrimi'nden sonra ABD ve İsrail ile olan hasmane ilişkileri Batılı devletlerin İran'ın nükleerleşmesi konusunda Şah döneminde olan sempatiyi kaybetmesine neden olmuştur. İran sıkça ABD'yi büyük şeytan, İsrail'i ise küçük şeytan ilan etmiş, daha da ileri giderek İsrail'in haritadan silinmesini ifade etmiştir. İran'ın tüm bu söylemleri ve bu ülkelerle olan ilişkisini varoluşsal bir şekilde konumlaması işleri daha da çıkmaz hale getirmiştir. 2000'li yılların başında İran'ın gizli olarak yürüttüğü nükleer faaliyetlerinin açığa çıkması sonucunda dünya, İran'ın nükleerleşmesi konusu ile karşı karşıya kalmıştır.

Batılı devletlerin İran'ın nükleerleşmesine olan tepkileri aşağıdaki gibiydi.

- Batı'da yerleşik Neo-Oryantalistlerin dile getirdiği şekilde İslam irrasyonel bir dindir. İslam adına düzenlenen terör saldırıları bunu açık bir şekilde göstermektedir. Bu dine inananların yönettiği herhangi bir ülkede nükleer silah olması ileride bu silahların kullanılabilmesini beraberinde getirir. Bu tüm dünya için büyük risktir.
- İran'ın zengin petrol ve doğal gaz yatakları olduğundan nükleer enerjiye ihtiyacı yoktur.
- İran, rejimini ihraç etmeye dönük yoğun çalışmalar yapmaktadır ve bu her an nükleer bir savaşı da beraberinde getirebilir.
- İran'ın füze çalışmaları neticesinde nükleer silahların Avrupa ortalarına kadar ulaşma riski, İran ile ABD veya İsrail'in karşı karşıya geleceği bir saldırıda ABD'nin güvenlik şemsiyesi sağladığı Avrupa'daki NATO ülkelerini vurabilmesini beraberinde getirebilir.
- İran nükleer silahlarla bekasını garanti altına almaya ve otoriter rejimini sürdürmeye çalışmaktadır.

İran'ın ise bu yorumlara tepkisi aşağıdaki gibiydi.

- NPT rejimi bu haliyle nükleer bir apartheid (Güney Afrika'daki 1994'e kadar süren ırkçı rejim) rejimidir. Her ülkenin anlaşmada öngörüldüğü gibi barışçıl şekilde nükleer enerjiyi kullanması haktır.
- Zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarına Rusya da sahiptir ama nükleer enerji santrali vardır. İran'ın da olabilir. İran, ekonomisini çeşitlendirmeye çalışmaktadır.
- İran 400 yıldan fazladır sınırları neredeyse değişmeyen bir devlettir. Rejim ihraç etme gibi bir gayesi yoktur.
- Nükleer silahlar bir rejimin çökmesini engelleseydi, Sovyet Rusya çökmezdi. İran'ın nükleer enerjiye erişmeye çalışmasının nedeni silah olamaz.
- Füze teknolojisine yatırım yapması her ülkenin hakkı olduğu gibi İran'ın da hakkıdır.

Ahmedinejad'ın güçlü halk desteğiyle barışçıl nükleer enerjiye erişme çalışmaları ulusal gurur meselesi haline gelmiş ve İran'ın nükleer kapasitesinde kapsamlı bir ilerleme sağlanmıştır. İran'ın nükleerleşmesi Batılı ve İsraili elitler tarafından güvenlikleştirilmiş (securitization) ve uluslararası alanda İran'ın yalnızlaştırılmasına çalışılmıştır. Karşılıklı yaşanan restleşmeler, zaman zaman İran'ın Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu'nun gözlemcilerini nükleer enerji santrallerine almamalarını beraberinde getirmiştir. ABD ve diğer Batılı ülkeler İran'a kapsamlı yaptırımlar uygulamıştır. Yaptırımların etkileri üzerine literatürde birçok yayın vardır. Bunların büyük bir kısmı yaptırımların etkisiz olduğu yönündedir. Bu süreçte bu tartışmalar alevlenmiştir. Sonrasında ise sürecin İran ile BM Güvenlik Konseyi üyesi 5 ülke ve Almanya'nın katıldığı 5+1 görüşmeleriyle şekillendirilmesi ve yaptırımların oldukça esnetilmesi sağlanmıştır.

Nükleer Anlaşma sonrasında İran nükleer santrallerinde enerji üretimi için çalışmalarına yeniden başlamıştır. Kapitalizme açılmamış en büyük pazar olan İran'a diğer ülkelerin ekonomik ilgisi nedeniyle uzun yıllardır yaptırımlar altında olan İran ekonomisinde geçici de olsa bir rahatlama oluşmuştur. Bununla birlikte, İran'ın bu dönemde savunma harcamalarını artırması, diğer ülkelerdeki kukla savaşçı grupları desteklemeye devam etmesi gibi nedenlerden dolayı İran yeniden ABD'nin hedefi haline gelmiştir. ABD'nin 8 Mayıs 2018'de Nükleer Anlaşma'dan tek taraflı çekilmesi sonrasında İran tarafından da anlaşmadaki yükümlülüklerinin aşamalı olarak azaltıldığı görülmektedir. Anlaşma'nın işlevsizleşmesinin İran ekonomisi üzerinde dış baskıları artırdığı, petrol satışında birçok engelin olduğu ve ülkenin ekonomik izolasyonunu derinleştirdiği görülmektedir.

17. İran Ekonomisine Yaptırımların Etkileri Nasıl Olmuştur?

Yaptırımlar iki türlü olup, uluslararası veya Avrupa Birliği (AB) gibi ulusüstü oluşumlar tarafından olabileceği gibi, ülkelerin tek taraflı veya ülke grupları şeklinde uygulamasıyla da hayata geçirilebilmektedir. Bu çerçevede, İran'a yönelik yaptırımların Birleşmiş Milletler (BM) ve AB gibi oluşumlar kanalıyla geçmiş dönemde uygulandığı, ayrıca ABD'nin de tek taraflı olarak yaptırımları hayata geçirebildiği görülmektedir. Aynı şekilde İran'ın da İsrail ve ABD'ye yönelik yaptırımlar uyguladığı bilinmektedir.

İran'ın uluslararası ekonomi ve ticaretteki payı, İran'ın diğer ülkelere yaptırımlarının önemsiz kalmasına neden olurken, diğer ülkelerin İran'a yönelik yaptırımları ise İran ekonomisi üzerinde yıkıcı etkilerde bulunmuştur. İran'a yönelik yaptırımların tarihçesi uzun olmasına rağmen İran'ın nükleer programının ortaya çıkmasının ardından 2007 yılında uygulanmaya başlayan ve 2014 yılında son bulan yaptırımlar ile 2018 yılında ABD'nin Nükleer Anlaşma'dan çıkarak uygulamaya başladığı yaptırımların etkileri ele alındığında konu daha iyi anlaşılacaktır.

2007 yılında başlayan ve 2015 yılında Nükleer Anlaşma'nın imzalanması ile sonlandırılan ilk yaptırımların İran ekonomisi üzerindeki etkileri ağır olmuştur. Ülke ihracatında %80'lere varan düşüşler gözlenmiş, ayrıca, ülkedeki nükleer programın ihtiyaç duyduğu malzemenin tedarikinde de esaslı zorluklar ortaya çıkarmıştır. Yaptırımların sosyo-ekonomik sonuçları da şiddetli olmuştur. Petrol ve enerji sektöründe ihtiyaç duyulan malzeme ve teçhizatın elde edilememesi bu alanda faaliyet gösteren firmaların İran'dan çekilmesine yol açmış, ülkenin yıllık yatırım kaybı 60 milyar dolar seviyesine çıkmıştır. Birçok büyük firma, Batı'daki pazarlarını kaybetme endişesi ile İran'da iş yapmaya gönülsüz yaklaşmış, para transferinin karmaşıklaşması nedeniyle petrol ticaretinde yaşanan gelir azalması da eklenince ekonomik sıkıntı büyümüştür. Bütçe açığı artmış, uçak filosu eskimiş, halkın ihtiyaç duyduğu temel maddelerin temini güçleşmiştir. Ayrıca, büyük ölçüde Rusya ve Çin'e bağlı olan silah kapasitesi de önemli oranda düşmüştür. Bu durum, İran piyasasının devlet kurumları ya da devlet kurumlarına yakın kurumlar tarafından domine edilmesine yol açmış, ambargo nedeniyle artan kaçakçılık da eklenince özel sektör zayıflamış, devlet kurumları güçlenmiştir.

Riyal'in 2011 sonlarından itibaren değer kaybetmesi İran'da paniğe yol açmıştır. Hükümet 2012 Ocak ayında Riyal'deki aşınmayı engellemek amacıyla banka faiz oranlarını %6'ya kadar yükseltmiştir. Bu yükseliş, halka enflasyonun altında faiz ile kaynak tedarik eden Ahmadinejad için bir yenilgi anlamına gelmiştir. Bununla birlikte, 2012 yılı boyunca Merkez Bankası piyasaya devamlı petro-dolar enjekte ederek Riyal'deki dalgalanmayı engellemeye çalışmış, bir taraftan da karaborsa ile mücadele edilmiştir. Enflasyonun yükselmesini engellemek için çoklu kur sistemi benimsenmiş, bu önlem temel maddelerdeki fiyat artışını engelleyememiş, üstelik karaborsaya yönelim artmıştır. Petrol taşımacılığı yapan büyük firmaların ambargo dahilinde İran yükü taşımayacağını açıklaması ile ambargo daha da derinleşmiştir. Zira, bu firmaların birçoğunun ABD ya da AB dışında oldukları için taşımacılık yapmamaları konusundaki girişimler başarısız olmuş, daha sonra AB tarafından yasaklamanın gemi taşımacılığına yönelik sigorta işlemlerini de kapsayacak şekilde genişletilmesinin ardından filolarının %95'i AB tarafından yürütülen kurallara göre sigortalı bulunan firmaları ambargoya uymaya zorlamıştır. İran, tüm bu gelişmeler sonrasında daha önce de gördüğümüz, ithal mallarının yerine yerli malı kullanımına dayalı "direnc ekonomisi" denen stratejiyi geliştirmiş, bilgisayar, cep telefonu gibi ürünleri içeren lüks maddelerin ithalatını yasaklama yoluna gitmiştir. Bu yasak ise piyasanın ihtiyaç duyduğu birçok ürünün kaçakçılık yoluyla ülkeye gelmesi gibi bir sonuca yol açmıştır. Bir taraftan da, İran petrolü taşıyan tankerlere yönelik yerli sigorta uygulaması başlatılmıştır. Bu uygulamanın özellikle Çin ve Hindistan rafinerileri için işe yarayacağı düşüncesi ise başarısız olmuştur. Zira, İran petrolünün en büyük alıcısı konumundaki Çin İran'dan aldığı petrolü neredeyse yarıya düşürmüştür. Bu arada, yaptırımlara cevaben İran'ın Hürmüz Boğazı'nı kapama kararı da Irak'ın Suriye üzerinden ihracat yolu açılması planlarının önünü açmıştır.

İran zaman zaman özellikle komşu ülkelerle takas ticareti yoluyla ambargoyu etkisizleştirme girişimlerinde bulunmuştur. Petrol üretiminin durmaması için Basra Körfezi'nde büyük depolar inşa etmiş, buna rağmen 2012 yılının ortalarından itibaren bazı kuyularındaki üretim durmasını engelleyememiştir. Petrol ihracatının aldığı ambargo darbesi ile yıllık 50 milyar dolar civarında gelir kaybına uğradığı tahmin edilen ülkede Merkez Bankası'nın döviz rezervleri bir yıl içinde 106 milyar dolardan 80 milyar dolara gerilemiştir. İran, dünya ile ticaretini altın ile sürdürme gayretine girdiyse de altının nakit kadar kolay bir araç olmaması nedeniyle bu girişimleri beklenen etkiyi yaratmamıştır. Bu arada 2012 yılı Ekim ayında hükümet, ithalatı on kategoriye ayırmış ve lüks malların ithalatını engelleme yönünde önlemler almıştır. O dönemde Merkez Bankası ürün gruplarına göre döviz tahsisatı yapmaya başlamıştır. Bu arada yurt dışında bulunan İran gemilerinin birçoğu buldukları ülkelerde borçlara karşılık alıkonmuştur. İran Hükümeti çalışanlarının maaşlarını ödeme güçlüğü yaşamaya başlamış, 2010 yılından beri verilen aile yardımlarında kesintiye gidilmiştir. Ülkenin en önemli üretim kalemlerinden olan otomotivde de üretim düşüşü %40'lara varmıştır.

ABD Başkanı Trump tarafından seçim kampanyası döneminde Obama Dönemi'nden imzalanan Nükleer Anlaşma'dan çekileceğini belirtmesinin ardından İran ekonomisinde belirsizlikler oluşmaya başlamıştır. Trump'ın seçilmesinin ardından Nükleer Anlaşma'dan çekilmesini takiben İran'a yönelen dış yatırımlar durma noktasına gelmiş, 2016-2018 döneminde ülkeye gelen yabancı firmaların birçoğu da ülkeden çekilmiştir. Ayrıca, Trump'ın "İran'dan sıfır petrol ihracatı politikası" uyarınca İran'ın petrol ihracatı 2018 yılı başındaki 3,8 milyon varil/gün'lük üretim ve 2,3 milyon varil/gün'lük ihracattan, 2019 yılı Mart ayı itibarıyla 1,1 milyon varil/gün, 2020 yılı

içinde ise 300 bin varil/gün seviyelerine inmiştir. ABD'nin yaptırımları yeniden devreye almasıyla birlikte IMF tarafından yapılan tahminlere göre İran'ın GSYİH'si 2018'de %3,9, 2019'da %6 daralmıştır.

ABD'nin tek taraflı yaptırımlarının yeniden uygulanmaya başlamasının ardından Ruhani Hükümeti'nin dört yıl boyunca istikrarlı bir şekilde tuttuğu döviz piyasasında önemli dalgalanmalar meydana gelmiş, Riyal dolar karşısında %70 oranında değer kaybetmiştir. Bu durum, ham madde ve ara malları dahil olmak üzere ithalatta %25'lik bir daralma meydana getirmiş, birçok sektörde üretim durmaları meydana gelmiş, otomotiv sektöründe %40'lar oranında üretim azalışı gerçekleşmiştir. Döviz kuruna paralel olarak enflasyonda da önemli artışlar meydana gelmiştir. Merkez Bankası'nın yayımladığı istatistiklere göre 2017 yılında %9 olan enflasyon, 2018 yılında %34, 2019 yılında ise %41,2 olarak gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, bağımsız gözlemciler ve sektör temsilcileriyle yapılan görüşmelerde enflasyonun yayımlanan rakamlardan çok daha yüksek olduğu belirtilmektedir. Örneğin, perakende sektöründe temel mallarda hükümetin resmi kurdan birçok ürünün ithalatına döviz tahsis etmesine rağmen bahsekonu dönemde %42'lik bir enflasyon gerçekleştiği belirtilmektedir. Ev fiyatları Riyal bazında iki katına çıkmış, kira artışlarında ise %40 civarında bir artış gerçekleşmiştir. Ücretlere ise bu dönemde %20'lik bir artış yapılmıştır. 2019 yılında İran'ın petrol satışlarının beklenen oranda gerçekleşmemesi ve hükümetin bütçe açıklarını piyasadaki para emisyonunu artırarak karşılamaya çalışması nedeniyle önümüzdeki dönemde enflasyonunu daha da artacağı öngörülmektedir.

ABD'nin Nükleer Anlaşma'dan çekilmesinin iç politikaya etkileri de derin olmuştur. İktidarda bulunan reformcu hükümet güç kaybına uğramış, muhafazakarların etkisi artmıştır. Ayrıca, ekonomide zaten yüksek olan devletin, vakıfların ve DMO'ya bağlı yapıların payı daha da artmış, küçük de olsa başlatılmış bulunan liberalleşme çalışmaları son bulmuştur.

Sonuç olarak, İran'ın Devrim sonrasında uluslararası ilişkilerde normalleşme evresine bir türlü girememesinden kaynaklı olarak önümüzdeki dönemde de yaptırımlara maruz kalacağı, yabancı yatırımcı çekme, rekabetçi bir piyasa ekonomisi oluşturma ve teknoloji açığını gidermede birçok sorunla karşılaşmaya devam edeceği görülmektedir.

18. İran'da Beyin Göçü Var mıdır?

Uluslararası Para Fonu (IMF)'nin yaptığı bir araştırmaya göre İran, dünyada en fazla beyin göçü veren ülke olarak belirlenmiştir. Ülkeden her yıl 150 bin eğitimli kişinin farklı bir ülkeye yerleşmek amacıyla çıktığı belirtilmektedir. 1979 yılında gerçekleşen İslam Devrimi'nden bu yana ülkeden 6 milyondan fazla insanın yurt dışına göç ettiği bilinmektedir. Bu nüfusla İran, yurtdışında önemli bir diasporaya da sahip olmuştur.

İran'dan gerçekleşen beyin göçünün her yıl İran ekonomisi üzerinde 50 milyar dolarlık kayba neden olduğu İranlı yetkililer tarafından açıklanmıştır. 2018 yılında yaşanan döviz krizi esnasında yurt dışına öğrenim amacıyla giden öğrencilere resmi kurdan döviz tahsisi uygulamasına son verilmiş, bunun üzerine bu öğrenciler tarafından eylemler yapılmıştır. Meclis'te söz alan bir milletvekili, yurt dışında öğrenim göreceklere resmi kurdan döviz tahsisi uygulamasının başarısız

olduğunu, yurt dışına gönderilen öğrencilerin %92'sinin ülkeye dönmediğini açıklamıştır. OECD'nin İran'daki beyin göçüne ilişkin yaptığı bir araştırmaya göre, 1991 yılından 2004 yılına kadar İran'daki beyin göçü %50 oranında artmıştır.

İran'daki beyin göçünün en önemli nedenleri aşağıda gösterilmektedir.

İran ekonomisi hızlı nüfus artışı nedeniyle her yıl 840 bin ilave istihdam yaratmak zorunda olmasına rağmen ülkenin yaratabildiği istihdam yılda 300 bin kişidir. Her 10 işsizden birisinin üniversite mezunu olduğu belirtilmektedir. Her yıl iş piyasasına 270 bin üniversite diploması sahibi katılmakta, yalnızca 75 bini iş bulabilmekte, iş bulanların da ekonomide yeterli uzmanlaşma olmamasından dolayı kendi bölümlerinden alakasız işlerde çalıştığı görülmektedir. Eğitimli gençlerin en önemli iş arama durakları BAE, Türkiye, Hindistan ve Avustralya'dır. Bu ülkelerde kimi durumlarda geçici olarak kalınmakta ve nihai varış noktaları olarak Kanada, Amerika ve Almanya gibi ülkeler hedeflenmektedir.

Ülkedeki akademisyenlerin kendi uzmanlıklarına değer verilmediğini hissettiği, birçok akademik siteye erişemediği, ABD yaptırımları nedeniyle yayınlarını birçok akademik dergide yayınlamadığı veya ortak proje geliştiremediği görülmekte, üniversitelerde teknik altyapıların yetersiz kaldığı ifade edilmektedir. Maaşların düşüklüğü ise akademik yayınları, siteleri veya kitapları almayı zorlaştırmaktadır.

Ülkedeki üniversite öğrencileri ile yapılan bir ankette, öğrencilerin %64'ünün herhangi bir nedenle yerleşmek amacıyla ülkeden ayrılmak istedikleri ifade edilmiştir. Ankette yüksek işsizlik, sosyal ve ekonomik baskılar, ücretlerin düşüklüğü ülkeden ayrılma isteğinin arkasındaki ana motivasyonlar olarak belirlenmiştir. Ankete katılanların gitmek istedikleri ülkeler olarak ise, %38 ile ABD, %36 ile Batı Avrupa, %15 ile Avustralya, %9 ile Doğu Avrupa ve %2 ile Doğu Asya öne çıkmıştır.

İranlı yetkililer tarafından 2014 yılında açıklanan bir rakama göre, belirtilen yılda 120 bin öğrencinin yurtdışına öğrenim amacıyla gittiği, Malezya, ABD, Kanada, Almanya, Türkiye, İngiltere ve Tacikistan'ın en fazla tercih edilen ülkeler olduğu belirtilmiştir. İran Yönetim ve Planlama Örgütü tarafından yapılan bir açıklamada ise, Uluslararası Bilim Olimpiyatları'nda derece alan öğrencilerin %62'sinin akademik çalışmalarına yurtdışında devam ettiği belirtilmiştir.

Sonuç olarak İran, dünyada en fazla beyin göçü veren ülkelerin başında gelmekte olup, önümüzdeki dönemde de ülkedeki birçok yapısal sorundan dolayı beyin göçünün devam edeceği öngörülmektedir.

19. İran'da Hava Kirliliği Ne Durumdadır?

İran'da çevre sorunları oldukça karmaşık bir yapıdadır. Uzun yıllardır süren ambargolardan ve içe kapalı ekonomik yapıdan dolayı otomotiv sektöründe ortalama araç motoru teknolojisinin 30 yaşında olduğu görülmektedir. Eski teknoloji ile üretilen otomobillerin sera gazı emisyonunun yüksek olması ve toplu taşımanın gelişmemişliğinden dolayı kişisel araç kullanımının yüksekliği İran'daki hava kirliliğini ve buna bağlı astım gibi hastalıkları artıran bir unsur olarak öne

çıkılmaktadır. Gelişmiş petrokimya endüstrisinin varlığı ve atık dönüşüm teknolojisi ve uygulamalarının yetersizliği neticesinde İran'ın dünyada kişi başına en fazla plastik atığı çıkaran ülkelerin başında geldiği görülmektedir. Ülkenin Zabol, Ahvaz, Buşehr gibi şehirlerinde kum fırtınaları da hava kirliliği yaratmaktadır. Ülkedeki ekonomik hacmin neredeyse yarısının, nüfusunun ise yaklaşık 1/6'sının olduğu Tahran'da daha çok insan kaynaklı hava kirliliği yaygındır. Bu kısımda, ekonomik önemi ve nüfus yoğunlaşması nedeniyle Tahran'daki hava kirliliği ele alınacaktır.

Tahran'da hava kirliliği sık sık ülke gündeminin tepesine oturmaktadır. Şehir, Asya dışı şehirler arasında Kahire'den sonra en yüksek hava kirliliğine sahip şehir olarak gösterilmektedir. Dünyadaki 26 megaşehir arasında ise hava kirliliği en yüksek 12. şehirdir. Tahran'ın etrafında bulunan Albroz Dağları hava sirkülasyonuna izin vermemekte ve kirli havayı şehrin bulunduğu noktaya hapsedmektedir. Şehrin önemli akslarından olan Hemmat Otoyolu, şehri doğu-batı ekseninde kesmektedir. Bu otoyolun yapımına zamanında şehrin nefes alabildiği rüzgar akımının da yolu olması nedeniyle itirazların yükseldiği, ancak bu itirazlara rağmen otoyolun inşa edilmesinin şehrin bugün hava kirliliğinden adeta boğulmasına önemli katkı yaptığı belirtilmektedir.

Şehirde yılda ortalama 111 gün hava kirliliği yaşanmaktadır. Hava, Dünya Sağlık Örgütü'nün belirlediği kriterlerin dört katı oranında kirlidir. Hava kirliliğinin Tahran'da yılda 4 bin kişinin ölümüne neden olduğu, bunun yanı sıra birçok hastalığın da nedeni olduğu belirtilmektedir. Örneğin, yapılan bir çalışmada havanın kirli olduğu günlerde hastaneye başvuranların sayısında önemli artışlar yaşandığı belirlenmiştir. Ülkedeki hava kirliliğinden dolayı zaman zaman okullar tatil edilmektedir. Hava kirliliğinin şehir ekonomisine maliyeti OECD tarafından yapılan bir çalışmada yılda 2,6 milyar dolar olarak belirlenmiştir.

Şehirdeki hava kirliliğinin nedenleri olarak hızlı nüfus artışı ve şehirleşme, şehrin etrafında bulunan ağır sanayi fabrikaları, yüksek sübvansiyon nedeniyle tüketimi yoğun olan benzin ve doğalgaz kullanımı ve toplu taşımanın gelişmemesi gösterilmektedir. OECD, şehirdeki hava kirliliğinin kaynakları olarak %70 ile ulaşım, %20 ile rafineri ve güç santralleri, %7 ile sanayi, %2 ile hane halkı ve ticari işletmeleri göstermiştir. Ulaşım araçlarından kaynaklı hava kirliliğinde otobüs ve ağır vasıta taşıtlarının %85 ile başı çektiği, bunu %12 ile motorların, %3 ile de otomobillerin takip ettiği görülmektedir.

Ülkede zaman zaman başkentin değiştirilmesi gibi öneriler kamuoyu gündemine gelmektedir. Ayrıca, Temiz Hava Yasası, hibrid araçlara teşvik, bisiklet kullanımının yaygınlaştırılması gibi çalışmalar yapılmaktadır. Bununla birlikte, hava kirliliğinin yaygın bir şekilde hayatı olumsuz etkilediği dönemlerde kurumlar arasında birbirini suçlayıcı açıklamalar yapılmakta ve bir türlü istenen ilerleme kaydedilememektedir. Tahran Belediye Başkanı tarafından 2019 yılında yaşanan rekor hava kirliliği döneminde şehrin tahliye edilmesi gerektiği, bunun yerine kirlilikten sorumlu 19 kuruluşun birbirini suçlayıcı açıklamalarla günü geçirdiği ifade edilmiştir. Sorunun çözümüne yönelik gerçekçi bir siyasi iradenin teşekkül etmemesi halinde önümüzdeki dönemde de hava kirliliğinin ülke gündeminde yapısal bir sorun olarak kalmaya devam edeceği görülmektedir.

20. İran Sosyal Güvenlik Sistemi Neden Sürekli Açık Vermektedir?

İran'da sosyal güvenlik sistemi ordu görevlileri, devlet memurları ve özel sektör çalışanları için olmak üzere üç ayrı şekilde yapılandırılmıştır. Bunların en büyüğü özel sektör çalışanlarının içinde yer aldığı Sosyal Sigortalar Örgütü'dür (SSÖ). Bunun yanı sıra, birçok kurumun bunları destekleyici sigorta sistemleri de bulunmakta ve toplam sayınının 24 olduğu belirtilmektedir. Kır ve Göç Sigorta Fonu, İran Radyo ve Televizyon Emeklileri Fonu, petrol emeklileri, bankalar, belediyeler, Merkez Bankası gibi kuruluşların fonları bunlardan bazılarıdır. Bununla birlikte, tüm sigorta fonlarında sorun olduğu, Sosyal Sigortalar Örgütü'nün sorunlarının diğer fonların sorunları için örneklem teşkil ettiği belirtilmektedir. SSÖ'ye kayıtlı 13 milyon işveren veya işçi bulunmakta olup, bu rakam toplam sigortalı nüfusun %73'ünü oluşturmaktadır. SSÖ'ye kayıtlı emekli sayısı ise 3 milyon olup, çalışan/emekli oranı 4,25'tir. SSÖ'nün 2016 yılında tüm gelirlerinin yalnızca %21'ini prim ödemeleri, %8'ini bu örgütün elindeki işlettiği kaynaklar, gerisini ise hazineden aktarılan para oluşturmuştur.

Ülkedeki sigorta sisteminin nüfusun %65'ini kapsadığı yetkililerce açıklanmıştır. Bununla birlikte, sistemin yılda 8 milyar dolar civarında açık verdiği, açığın en büyük kısmının SSÖ'den kaynaklandığı, bu açığın ülke bütçesindeki en önemli gider kalemlerinden birini oluşturduğu, ülkedeki işsizlik, su krizi ve çevre sorunlarıyla birlikte en önemli üç problemten birisi olduğu Meclis çalışmalarında ve Kalkınma Planı'nda belirtilmiştir. SSÖ hükümet dışı bir örgüt olup, özel sektörde çalışanların ve işverenlerin tümünün sisteme kaydolması zorunludur. Sistemde maaşın %7'si sigortalı, %20-23'ü işveren, %3'ü de hükümet tarafından sağlanan katkı payı ödemesi bulunmaktadır.

Sigorta sistemlerinin verimsiz çalışmasının en önemli nedenleri nüfusun yaşlanması, çalışan başına düşen sigortalı kişi sayısının azalması, düşük doğum oranları, yüksek işsizliğe rağmen ülkede yeterli iş imkanlarının oluşturulamamasıdır. İran'daki sigorta sistemine ilişkin bir uzman tarafından yapılan değerlendirmede, 1976 yılında 24 çalışanın 1 emeklinin maaşını ödediği, 2013 yılında ise bu rakamın 6,5 çalışana 1 emekli, 2018 yılında ise 4,25 çalışana 1 emekli olduğu belirtilmiştir. Emeklilik fonlarında 6 çalışana 1 emeklinin altına düşmesinin alarm noktası olduğu, bu rakamın 3'ün altına düşmesi durumunda ise sistemin iflas noktasına yaklaştığı, 5'in altında ise hükümet desteği olmadan ayakta kalamayacağı belirtilmektedir. Hükümet tarafından daha önceki yıllarda sigorta kurumlarına özelleştirme uygulamaları kapsamında bazı kurumların devredildiği ve sigorta kurumlarının bu işletmeleri işleterek açıklarını telafi etmelerinin beklendiği görülmüştür. Bununla birlikte, devredilen kurumların işletilmesinin oldukça kötü olduğu ve açıkların finansmanı için yeterli katkıyı sağlamadığı görülmektedir.

Sigorta kurumlarının bankalara da yüksek düzeyde borçları bulunmaktadır. Örneğin, SSÖ tarafından 2019 yılına ilişkin yapılan bir açıklamada, bankalara 2,58 milyar dolarlık borçlanma yapılacağı belirtilmiştir. Kurum yetkilisi tarafından ayda 323 milyon dolarlık borçlanma yapılmaması durumunda emeklilere karşı finansal yükümlülüklerin yerine getirilemeyeceği, bunun en önemli nedeninin de 2019 yılında emekli maaşlarına %36 zam yapılması olduğu ifade edilmiştir.

İran’da emeklilik yaşı kadınlarda 20 yıl çalışma veya 55 yaş; erkeklerde ise 30 yıl çalışma veya 60 yaştır. Bu yaş ve yılların sistemin sürdürülebilirliğinin sağlanması için artırılması gerektiği sıkça ifade edilmektedir. Bununla birlikte, ülkedeki genç işsizliğine çözüm amacıyla hükümetlerin sıklıkla emeklilik yaşının düşük tutulmasını sağlamaya çalıştığı ifade edilmektedir.

İranlı yetkililerce emeklilere resmi kurdan ortalama 200 dolar aylık ödeme yapıldığı belirtilmektedir. Emeklilerin aldığı aylık maaşların oldukça düşük kaldığı, temel yaşam giderlerinin yalnızca %48’ine tekabül ettiği ifade edilmektedir. Bu nedenle, kanuni birçok kısıtlama olmasına rağmen emeklilerin iş piyasasında yer almaya devam ettiği görülmektedir.

Sosyal güvenlik sistemine ilişkin kapsamlı bir reform yapılmadığı sürece, emeklilere yapılacak ödemeler ve sağlık harcamalarının İran ekonomisinin kara deliklerinden biri olarak kalmaya devam edeceği açıktır. Sosyal baskılara oldukça duyarlı ve popülist ekonomi politikalarının baskın olduğu ülkede, bu sistemin iyileştirilmesi için atılacak adımların zahmetli bir süreç ve güçlü bir siyasi irade gerektireceği görülmekte olup, İran’ın içinden geçtiği ekonomik zorluklar döneminde böyle bir adımı atamayacağı değerlendirilmektedir.